

Ashirboev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

5141T00 - O'zbek tili va adabiyoti ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun

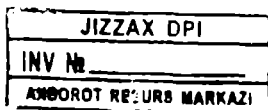
TOSHKENT - 2011

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

**5141100 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun**

TOSHKENT-2011

«O'zbek dialektologiyasi» bo'yicha tayyorlangan ushbu metodik qo'llanma pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiti bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: **T.Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)
S.Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

Muharrir: **M.Rahmatov**

Qo'llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2011 yil
31 martdagi yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Nizomiy nomidagi TDPU

I bo'lim

Kirish

O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarini o'rganadigan fandır. Dialektologiya so'zi grek tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'g'risidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o'rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz I.A. Karimovning: *"Jamiiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilning betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir"*¹ degan so'zlarini eslash o'rinlidir.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonida, qisman Mongoliyada va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Bu fanni o'rganishdan maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma'lumot berish;

shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilishdir

Mavzu. O'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

¹Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: "Ma'naviyat", 2008,63-bet.

¹Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: "Ma'naviyat", 2008,63-bet.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligiga.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda sheva, dialekt, lahja degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva forscha ravish, yo'sin degan ma'nolarni bildirib, fanda biror tilning o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik teritoriyaga oid qismini anglatadi.

Dialekt so'zi grekcha bo'lib, sheva degan ma'noni anglatib (aslida qabila tili demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham ravish, tarz, yo'sin, sheva ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotida asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. Bu lahja asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha qarluq lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizmni yo'qotgan. Bundan shimoliy o'zbek shevalarigina mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O'g'uz lahjasi. Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qaznoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat tillar dialektologiyasida *dialekt va sheva* terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida ham fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumhalk (milliy) tilining muayyan teritoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga

xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarini o'rganish bilan shugullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumhalki tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektida shevaga oid so'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektini o'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili *sotsiolingvistik*aning ob'ektidir.

2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E.D.Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy yryg' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluiq, chigil, uyg'ur, qipchoq, uyg'uz urug'lari, qangli, qatag'on ypyg' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi ypyg' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluiqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari I-le daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yetisuvni egallagan. 766 yilda bu territoriyalar qarluiqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy etish boshlagan

davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko'lami, aholining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

4. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari hozirga qadar o'zbek adabiy tiliga o'rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalanildi. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarini keng miqyosda o'rganildi hamda boy material to'plandi. O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan qiyosiy tarixiy metoddan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra o'zbek shevalari materiallari «Devonu lug'atit turk», «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchraydi. Shuningdek, o'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o'zbek tilidagi til birliklarini invariant variant munosabatida o'rganish jarayonida o'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabieva D. A. O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T 1998).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganilgan?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

Sheva o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt o'zaro bir - biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi - o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

O'g'uz lahjasi - o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy tarixiy metod tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.

Transkripsiya lotincha qayta yozish degan ma'noni bildiradi. Transkripsiya ta'rif: «Jonli so'zlashuv tilidagi (shevalardagi) konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi». Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har tilning amalda bo'lgan yozuv tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyaning transliteratsiyadan farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga a'ldarishni bildiradi, masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnning ikkinchi yozuvga kom'pyuter vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun etarli bo'lmaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun kifoya bo'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va h. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. *Unli tovushlarni ifodalashda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.* Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi: *ana, ata, bala*.

ə(ə) aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, qo'yi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *əto, əm, yəshə*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

ɔ(ɔ) orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ɔl, ɔsh, boɫ*.

e(e) - old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *el, bel, kel, kel*.

u(u) old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *ush, ul* (Buxoro). *buxl* (Farg'ona)

ɯ(ɯ) orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: *qɯz, qɯyɯq*. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

ʌ(ʌ) indifferent, shahar shevalarida tarixan u va ɯ unlilarining birlashishi (konvergensiya) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda u unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *borda, kɯrgʌn*; singarmonizmli shevalarda: *keldʌ, yettʌ bʌr*.

ʏ(ʏ) - ɯ unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *bardʏ, tʌgʏʌn, bʌqʏʌn*.

y(y) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *by, yʌ, yʌ*.

Y(y) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo'qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: *kyl, bygyn, tyn*.

O(o) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf.o't), *qol* (adabiy orf.qo'l), *oq* (adabiy orf.o'q), *toq* (adabiy orf.to'q).

Ø(ø) old qator, yuqori tor, lablangan unlini ifoda qiladi: *bø* (moq), *bø*, *hø* (hunar), *bøldø* (adabiy orf.bo'ldi). Singarmonizmli o'zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi.

E(ē) tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq. Namangan shevalarida uchraydi va *ə* va *e* unililariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *ke* (I) Iqon. *ge* Xorazm. Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *ne* (nima), *qeneqe* (qanaqa), *Helmeæn eræmæn kemæds* (Halimaxon erta bilan kel)

3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo'llaniladi. Ular quyidagilarda ko'rinadi:

ŋ – lotin alifbosidagi y undoshi o'mida qo'llanadi: *syñynch*, *kyñynchok*

дж(dj) – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

h – sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi - ng.

v – lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w – lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi so'zlarda qo'llanadi.

φ – lab-tish tovushi uchun qo'llanadi va asosan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

f – lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas.

Dialektik belgilar.

(ikki nuqta) – tovushning cho'ziqligini bildiradi.

(akut) – belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo'yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < – bir tovushning ikkinchisiga o'tishini ko'rsatadi.

II – ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi.

() qavs ichidagi harf ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] – katta qavs matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?

2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?

5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?

6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velyarizatsiya - undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi - harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog - shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent - oraliq tovush.

Palatalizatsiya - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya - yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi har bir nutq tovushi uchun qo'llaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Mavzu: Lingvistik geografiya.

Reja:

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.
2. Lingvistik geografiya tamoyillari.
3. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

1. *Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.* Bu termin lingvistika tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta (xarita)da, aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. Izoglossa lotincha izo - teng, glossa - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'xshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. *Lingvistik geografiya tamoyillari.* Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda

tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. *O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.* Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda fransuz dialektologi Jyul Jil'eron butun Fransiya velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada Sh.Shoabdurahmonov, Q.Muhammadjonov, A.Jo'raev, A.Shermatov, Y.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh. Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, dotsent Y.Ibrohimov esa Orol bo'yi o'zbek shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

Lingvistik geografiya nima?

O'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?

O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas sheva, dialekt, lahjalarini turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Izoglossa - til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya - o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

Mavzu: O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarining unililar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlari.

1. Карлук-чигил-уйгур лаҳжаси
2. Ўғуз лаҳжаси
3. Қилчоя лаҳжаси

Matn

O'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

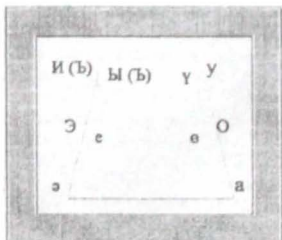
1. Unli va undoshlar tizimi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tadan 10tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida *э, е, ә, ы, о, у*, Samarqand shevasida *э, е, ә, а, о, у* unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust,

Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda **ɔ** unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) **l l** ta (**a, e, ə, ɛ, ɨ, ɜ, o, ɵ, y, ʏ**) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham **l l** ta unli tovush qayd qilinadi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **b(β)**, **p(π)**, **v(β)**, **m(μ)**, **t(τ)**, **d(ɖ)**, **s(c)**, **ch(ç)**, **dj(ɟ)**, **sh(ʃ)**, **n(ɳ)**, **l(ɭ)**, **r(p)**, **ʁ**, **k(κ)**, **g(r)**, **ɣ**, **x**, **q(κ)**, **h(x)** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **u** undoshi **a(ʌ)** bilan, **j** (sirgaluvchi) undoshi **dj** kabi talaffuz qilinadi. **φ** undoshi undov va taklidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p**, ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **h** undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

2. Fonetik qonuniyatlari. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etasa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unlilar qatnashadi. Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, ya'ni so'zning dastlabki bo'g'inida **a, y, o, ɨ(ɜ)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi

bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi va so'zda q, g', x chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida a, e, u(ʊ), o, y unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham shu unlilar keladi, bunda k, g undoshlari kelishi ham mumkin.

2. **Labial singarmonizm.** Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi. O'zbek shevalarida lab ohangi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: *syñynch', koryndz*. Namangan shevasida *boluptu, korypty* va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida *barag'añ* (bora qol), *kelag'añ* (kela qol) –g'añ affiksining varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'sunmaydi va h.k. Buning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonada unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko'ra, affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlisini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son – *əna*, ñosh – *ñəshə*. Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: *məl – mələm*, *əl – ələsh*, *o'k – o'kə*, *o'ñ – təñm*.

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so'ng to'liq va to'liqsiz assimilyatsiyaga bo'linadi. Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirdi, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi. To'liq assimilyatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: *olh* (ad. *opφ*, *oldi*, *Qarshi*, *Shahrisabz sh.*), *syvvz* (*suvni-Toshk.*), *boddz* (bo'ldi *Shahrisabz*). To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: *oshgan* *ashkən*, *ishga* *ll ashkə* (Tosh.), *buzdz* (bizni/bizning-Toshk. vil. va boshq.), *ozymən* (o'zimdan –Xorazm.) To'liq regressiv assimilyatsiya: *gərgəmmə(n)* (Xorazm). *əlbə* (atlas-Samarqand)

Dissimilyatsiya. so'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'siridagi tovush variantiga ega bo'lishi dissimilyatsiyadir: *zarar* *zabr, devor* - *devol, anjal* - *anjir*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldinga so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi: *mag'an ber* II *mag'amber* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: *bebek adam* II *bebegadam, hayron bo'ldim* - *hayrom bolham*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: *yubordil/djuvorda* (qipchoq), *sabr qildi/savar qalids* (Xorazm).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liqdir: *aynag* (Namangan), *g'arg'a* (qipchoq).

Metateza: qipchoq shevalarida: *pa'ral/faryod, qonabi/qo'shni, qyrmyqa* (qumursqa).

Reduksiya: *k(ʔ)sh(ʔ), ket(ʔ)vur, Shor(ʔ)p*

Eliziya: *bo:san(l), be:sən(r)*.

Unilarning o'rtirilishi: qipchoq shev. *slat* (loy), *laps* (lof).

Undoshlarning o'rtirilishi: *hayvan* (ayvon), *devchar* (duchor-qipch.), *ne#che* (necha).

Unilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliliklari.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh, a:d, ba:sh, dy:z, da:rs* va boshqalar. Aslida bu kabi unilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi.

Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: *sandy;* *o r t ʔ*: (*Toshk.o'rtog*) *bo:(bo'l), a:* (ol shim.o'z. shev.), Namangan shevalarida; *te:mas* (*tegmas*), *b:b:(laylak)*. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi.

Emfatik cho'ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe'llarida uchraydi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi *a* va boshqa shakllarda ishtirok etgan *a* unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq (ikkilangan cho'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affixsidagi *a* unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: *bilma::ilma::* (*bilmayman*), *boma::da* (*bo'lmaydi*), *me: a:ma::me* (*men aytmayman*), *sa: bilma::sa* (*san bilmayman*).

Diftonglar. O'zbek shevalarida diftong, ya'ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (o'zbek tilida i, y tovushlari) unsurlari va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (e/i) talaffuzi saqlanishi diftongdir. Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa keng tarqalgan: **ekancha*, **eshka*, : **eka*.

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: и ы, э - ё, о - о, ү у, а / ɔ ə. Bundan faqat e(e) unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur etkazmaydi: *topps'* (Toshkent) - *dopps'* (ad.til), *kel* (ad.til) - *gal* (Xorazm), *tog'ra* (Toshkent) - *do:ra* (Xorazm), yo'l (Toshk.) - djo'l (qipchoq), *shu* (ad. til) - *sho* (qipchoq), *bedara* (Turkiston) - *bedana* (ad. til) Bu kabi so'zlardagi *ʋ*, *k/g* undoshlari mosligi namoyon bo'ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o'zlashgan so'zlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush *g'* undoshiga mos keladi: *so:gt*, *shog'ir* (soat, she'r. Toshk.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq chigil uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?

2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?

3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.

4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?

5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?

6. Umlaut qanday xususiyatga ega?

7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?

8. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?

9. Diftong va diftongoid nima?

10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm - unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Fonetik qonuniyat - o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm - unlilar uyg'unligi.

Lingvial singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singarmonizm - lablangan unlilar uyg'unligi.

JIZZAX DFI

INV №

Assimilyatsiya unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki birtariga singishi.

Dissimilyatsiya - undosh tovushlardagi noo'xshashlik

Unlilar cho'zligi - unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uing ta'sirida cho'zilishi.

Diftong va diftongoid bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining bo'lishi.

Kontrast unli old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi so'z ma'nosiga putur etkazmaydigan tovush o'zgachaligi.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'ektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-lar//lar//nar//nər//palʼar//ar//alʼa//alʼidax//dar//tar//tər* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-lar* arxi variant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi. *-la* affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: *həb* (uyalar), *qoʻhəb* (qo'yinglar) *gylb* (gullar) *gynb//gylb* (kunlar). *-nə* affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: *yəhə* (uyinglar), *qoʻhəhə* (qo'yinglar). *-la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: *qizla* (qizlar), *yila* (ular). *-alʼar* affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo'llanadi: *bəzə* (bizlar)// *bəzər* (bizlar). Qipchoq shevalarida: *djyzymnarʼ* /*mehmannar*, *djəgətərʼ* /*oʻshyndar*, O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida qo'sh ko'plik shakli qo'llanadi: *bylalar* (aunan *bu+lar+lar*)

-lar affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida xurmat ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affiksalar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida – lug, affiksi o'z, o'kabi so'zlarga qo'shilib, ko'plik. jamlik ma'nolarini anglatgan: *ozlugʻ, (o'zlari), o'klugʻ(uydari);* -gʻ affiksi shaxsga oid so'zlarga qo'shilib jamlik ma'nosini anglatadi: *o'zimgʻb// o'zimgʻb keladib.* Bu o'rinda oyisi, adasi va boshqa kishilar birgalikda tushuniladi.

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriyaning ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qo'shimchalarining ko'p variantli bo'lishidadir.

I shaxs birligida: *-m//m//m//m//m.*

! shaxs ko'plikda: *-mʻz//mʻz(s)// -mʻz//mʻz(s), -ymʻz//ymʻz(s), -vyz//vyz;*

II shaxs birligida: *-n//n//n//n//n*

II shaxs ko'pligida: *-nʻz//nʻz(s), -ynʻz//ynʻz(s), n:z, ʻnʻz, (-ʻnʻz//ʻnʻz)*

III shaxs birlik va ko'pligida *-ʻs//ʻs -sʻz//sʻz.*

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to'la saklangan o'rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda ma'lum qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vyz/vyz* II shaxs ko'pligida *ʻz:zʻnʻz/ʻzʻz* kabi shakllar qatnashadi: *ko'pyvyz/ko'pyʻz// ko'pyʻz*

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam 4tagacha tushishi mumkin. Faqat «j»lovchi hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6(olti)ta kelishik shakli iste'molda bor. O'g'uz, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5(beshta)ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning «j»lovchi shevalarida 4(to'rt)ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bitta ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko'rsatkichi yo'q

Qaratqich kelishigida quyidagi affiksalar qatnashadi:

-mʻn//mʻn: oʻnʻmʻn, oʻnʻmʻn (qipchoq shev.)

-nʻn//nʻn: koʻpʻnʻn(toʻnʻn)/oʻnʻn(otning)bashʻn(qipchoq)

-mʻn//mʻn: oʻnʻmʻn/ʻnʻmʻn(qipchoq)

-ynʻn//ynʻn:

koʻzyʻn(koʻzning)qorachigʻi/tyʻnyʻn(tunning)qarʻnʻsʻz(shim.oʻzb. shev.)

-ʻmʻn//ʻmʻn: ʻmʻzʻmʻn/ʻmʻzʻmʻn (qipchoq)

-*dyh//dym*: *qoidym//kəzdyh* (qipchoq)

-*tyh//tym*: *atym//kəbz* (qipchoq)

Tushum kelishigida quyidagi affiksalar qatnashadi:

-*tyh//tyh* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: *ɔlməŋ* (Toshk.), *syvŋ* (qipchoq).

-*z* affiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: *h:shz qyl* (ishni qil), *səz* (so'zni) *bəlməsən gapymə*.

-*ny//ny* affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: *qozyny* (qo'zini), *tylykyny* (tylkini).

-*dy//dy//ty//ty* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *tavdy* (tog'ni), *dykzgitərdz* (yigilarni), *atdy* (otni), *məntəkashdy* (mehnatkashni).

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *u* undoshi kuchli assimilyatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'rinadi: *qolh* (qo'lni), *boshshz* (boshni).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affiksalar ishtirok etadi:

- *ga//ka//qa//g'a*. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda -*ga//ka* affiksi qo'llanadi: *ashka*, *yūga*; *g'a//qa* affiksi singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo'shiladi: *oqyshqa*, *dalag'a*.

-*al//a* affiksi o'g'uz guruh shevalarda va shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi: *qolbma* (qo'limga), *gylara* (gullarga).

-*na//nə*, -*ya//yə* affikslari o'g'uz shevalarida va keyingisi qisman Qarshi shevasida uchraydi: *xurmaya* (xurmaga), *əzəbə* (o'ziga), *əyənə* (qo'liga), *qolbna* (qo'liga)). Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosida qo'llanadi.

O'rin-payt kelishigida: - *da//da//ta//ta* affiksi qatnashadi. -*da//ta* affiksi barcha shevalarda, - *da//ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: *ashda* (ishda), *qo'lyda* (qo'lida), *h:chəndə* (ichida), *shy ortalıqta* (shu orada)

Chiqish kelishigida 4 toifa affiksalar ishtirok etadi: 1. -*dən* / *dan* / *tən* / *tan*; 2. -*ədən* / *ədan*; 3. -*dən* / *dən* / *tən* / *tan*; 4. -*dyn* / *dyn* / *tyñ* / *tyñ*. - *dən* / *tən* affiksi affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi, boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *ɔtən*, *səndən* (Toshk.) *uapraqədən*, *maxtyqtən*, *syūichədən*, *ashxanadən*, *lapamastən*, *Chəmgərtən*, *yūdyñ*, *boıdyñ*, *əzəhənən*, *boıyūhənən*.

«J»lovchi shevalarda egalik va kelishik affikslari o'rtasida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi: *qollarənda*, *səz'ndə* *əz'ndə* va *b*.

O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Ular quyidagilar: *erkalash-kichraytirish* ifodalovchi -*cha* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, -*dxən* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida

Harakat nomi shakllari:

Fe'l zamonlari bilan bog'liq shakllar.

O'tgan va kelasi zamon fe'llarining hosil qilinishi bo'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma'lumki, bunday fe'llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affiksning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu qo'shimchalar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar bo'ladi va bu holat shevani adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishga olib keladi. Misollar. O'tgan zamon shakli tuslanishi: *джарқатман //джарқансан/ джарқан; джарқатмас-/ /джарқанс/ джарқан*. Bo'lishsizshakli: *джаррағ'атман/ джаррағ'ансан-/джаррағ'ан; джаррағ'атмас/ джаррағ'анс/ джаррағ'ан*.

Toshkent sh.: *borgʻomon* /*borgʻon*/; *borgʻon*; *borgʻonvuz* (ə)/*borgʻonʻ* /*borgʻon*. Fonetik oʻzgarishlar. ayniqsa, murakkab oʻtgan zamon feʼllarida yorqinroq koʻrinadi: Qipchoq shevalarida: *kelʻvedʻm*/ *kelʻvedʻu*/ *kelʻvedʻs*; *kelʻvedʻk*/ *kelʻvedʻk*/ *kelʻvedʻuʻz*/ *kelʻvedʻuʻz*/ *kelʻvedʻs*/ *kelʻvedʻs*. Xorazm sh.: *barʻvʻdʻm*/ *barʻvʻdʻu*/ *barʻvʻdʻs*; *barʻvʻdʻk*/ *barʻvʻdʻuʻz*/ *barʻvʻdʻuʻz*/ *barʻvʻdʻuʻz*. Toshkent sh.: *borʻyvdʻm*/ *borʻyvdʻu* /*borʻyvdʻs*, *borʻyvdʻk*/ *borʻyvdʻuʻz* /*borʻyvdʻuʻz* /*borʻyvdʻuʻz*.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida *val* (keyingi «t» undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida *ap*, «ax»lovchi shevalarda *-axtar, -vatir*, Xorazm shevalarida *-yatar*, Qorabuloq shevasida *-ait/ /ait* (*baraitma/ /baraitsa/ /baraitts*; *qalaaitma/ /qalaaitsar/ /qalaaitts*). Toshkent sh.: *borvammol/ borvassol/ /borvitts*; *borvammaz* (ə) // *borvassaz/ /borshvitts*.

Soʻz yasalishi. Soʻz yasalishida ham oʻziga xos xususiyatlar koʻzga tashlanadi. Oʻzbek adabiy tilidagi soʻz yasovchi affiksalar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita oʻziga xos yasovchi affikslari ham mavjud. Ayrim namunalar: -al/əl (Xorazm): *saral* (sargay), *azal* (ozay), *kəpəl* (koʻpay), -doy: *axshamdoq* (tungacha), *gəchadək* (kechgacha), -mək (Andijon, Fargʻona): *kəkmək* (koʻkat), -chəq (Andijon): *toʻychəq* (toʻycha) va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affiksalaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo'llanish doirasini ko'rsatib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. YU. Jumanazarovning o'g'uz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgani yo'q. Ushbu leksiya matnida e'lon qilingan sheva materiallari asosida yuqorida qo'yilgan masalalarni yoritishga harakat qilamiz. Avval ta'kidlaganimizdek o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so'zlashuv shaklini ko'proq aks ettiradi. Bu ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko'proq ko'zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko'proq adabiy tilga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan.

1. So'z birikmalari. Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*dastaxtunda yetmash xal doqot* ta'kidlar bopti (toshk).

Boshqaruv: *Mən xəssəmmə də chəqəy* (toshk). Pəs-pəs *təmdən qar ilavar*. (turk) *Nən chəg'ardə* («*dx*» lovchi sheva)

Moslashuv: *Həsəndən atası bəllərdən qoluda nəvcha bob etkən* (qatag'an shevasi). *Səg'chə kəllək şəar əkkə dəptə* (turk).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan:

Miymannarg'a adras kərpə tashlədə. (Qatagan) *Səm'z qoñ qəmmat oladə* (iqon). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida ayniqsa gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: **Бир кўн буз келди**к **Ҳасан** **джаъғ**'а. **Сонга** мен отурдум **чай** **эч**ар (samarq).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: **Кел айтык:** -**н**ма берасан?

...**Кет**ар **айтык** **ком**ьсарг'а: - **бу**злар **н**ма гунаҳ қыдық?

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: **Бир кун** 4 **к**аша туз: **қой**ар **от**арышгәнәкән, туз:гә **б**ир **к**отта **лә**йлә:(к) **э**һәһәтә (toshk.). **Қ**уз **б**әһәт **к**утар **от**арәвүрән, **ен**дәгә **г**әппә **б**әһдән **ес**һәтән, (toshk.).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: **ә**м **shu**ttup, **Ҳасан** **Қай**қ **ерт**адән **кеч**кәчәһ **м**әһнәт **қы**р... (Qatag'an). Undalmalar qo'llangan: **Е**, **т**әхсә, **ә**хә **бу**ззә **б**ир **р**әхмәт **бо**ган (toshk) va **х**о.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?

2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap - fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So'z birikmasi - ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv - ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv - hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv - qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya - gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo'laklarining gapdagi mavqeiga ta'sir etmasligi.

Mavzu: O'zbek shevalari leksikasi.

Reja:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.

2. Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari.

Matn

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlari quyidagicha bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.

2. O'zlashgan so'zlar:

- arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
- forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
- rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
- 3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
- 4. Shevalarning maxsys so'zlari.

Umumturkiy so'zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga yer/djer, ish/is, bash/bas kabi va boshqa turli sohalarga oid/ so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o'zlashgan so'zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'prok vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasashida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan, *ishxona, bizneschi, tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi. Shevalarning maxsus so'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. *O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlar.* Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: *gəhə bəhə* kelin oyi, *nag'acha* - tog'a, *əcho* *çāz, damad* - pəchəçə. Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *vəj* - narsa, predmet (aslida vaj-aytilgan so'z), *zət* - narsa (aslida kelib chiqishi ma'nosida), *kasa*-piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. *Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar:* xor.*dunhan* - tashqari, shim.o'z. *shev.yorpaq*-tuproq, qipch.*qax* - qirq va boshqalar. Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlalashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:*

chaqal: (Tosh) - *byvək* (Farg) - *bala* (Shim. o'zb.sh.).

tyxym (Tosh) - *moibek* («J»l) - *ishmarta* (Xor).

og'ur (Tosh) - *boh* (Shim.o'zb.sh.) - *so:qs* (Xor).

chymch (Tosh) - *morcho*(Sam) - *qarandja* (Xor).

chopcha (Tosh) - *metol* (Sam) - *ertol* (Xor).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noaga ega bo'ladi:*

shot - Toshkentda arava kismi nomi, Farg'onada narvon;

byv - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida

peshsh Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) *narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:*

napar - qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

chokch - yog'och va simdan yasaliib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Tosh);

dyk - duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: *tylnak* (shim.uzb.shev) // *dylnak* (Xor) *sapcha/chapcha* («J»lovchi), bu endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z tugmoq tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni jargon va argolardan farqlash lozim. dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida *ko'k* (dollar), yallachilar tilida *otar* (to'y), *shakan* (pul) va h.o.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?

2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?

3. Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z - ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning lug'at tarkibi ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rif.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. ***Adabiy tilning ta'rif.*** Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yoriylashtirilgan yoki me'yoriylashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin; «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir». O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.

O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yoriylarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish — o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda «o'lik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «o'lik tillar» mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, ɛ, ɔ) dialektidir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari asosan o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo'lib qoladi.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks etirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm*, *morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *on əkkə/ikki* (Marg'ilon), *gəldə/kəldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm. Badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shorda qo'ñ* (*shu erga qoy. Xorazm*).

Leksik dialektizm. Shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *nerə*(qayerga, Xorazm), *pəxək*(paxsa, Turkiston)

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog'aymurodning "O'tamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlar dastlab adabiy tilga singib ketish jarayoni qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va shu tariqa adabiy tilda o'zlashtirib ketishi mumkin

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?

2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?

3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.

4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til - me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til - muomaladan chiqqan til.

Mustaqil o'rganish uchun mavzu

O'zbek tilining dialektal bo'linishi (O'zbek shevalarining tasnifi).

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.

2. K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov tasniflari.

3. O'zbek: dialektologlari.

Matn

1. *O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.* O'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab, ilmiy asosda urganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bula boshladi. Inkilobgacha bo'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A.Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseev, N.Ostroumov, T.Giyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

-o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlaut.

-tarixiy qatlarga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

-o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri.

-shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt g'ypsyga bo'linishini ta'kidlaydi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto «j»lovchi va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qoladi.

2. *O'zbek shevalari tasnifi.* O'zbek shevalarini dastlab professor K. K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qo'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor E.D.Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 dan ortiq nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933y.), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922 y.), «O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunolari» (1928 y.) kabi ishlari mavjud.

Professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyilni - birinchisi metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va ikkinchisi gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E.D.Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro, 2. Toshkent, 3. Qo'qon-Marg'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5.

Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7. Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xorazm (Gurlan, Bog'ot, Shobboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari, 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qipchoq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Afg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari, 2. Shimoliy o'g'uz guruh, (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor Fozi Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor A.K.Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab «a»lovchi va «ɔ» lovchi shevalarni farqlaydi. «ɔ» lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; «a»lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y»lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y»lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; «j»lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1. O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «xx»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi «j»lovchi shevalarni kiritadi

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Xazorasp, Shovot, Yangiariq, Gazovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. Alohida grupp shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) unlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

Professor V.V.Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmoqda).

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik protsess hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining

bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialekt kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) shimoli-garbiy gruppaga – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu gruppaga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) janubi-g'arbiy gruppaga – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu gruppaga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) janubi-sharqiy gruppaga - bu gruppaga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterli, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialekt kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili sostavida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila gruppaga vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qaraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, durman, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysidagina emas, hatto Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avloddan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini

har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

- a) kontrast juft unililar [y-y, o-o, u-u, a-a] ning mavjudligi va buning natijasida singarmonizmning saqlanishi;
- b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rtta ko'tarilishdagi unilarning diftonglashuvi: "e, 'o, 'u;
- d) *uim, buim* kabi so'zlarda -*ui* diftongli birikmasining ishlatilishi;
- e) qisqa-cho'ziq unilarning farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklarga bor);
- f) so'z boshida *ñ* undoshining *дж(дж)* undoshiga o'tishi, ya'ni *ñ*-lashish emas, balki *дж*-lashish [*ñ*>*дж*] holatining mavjudligi: *джол<ñol, джаман<ñaman*;
- g) *g'>v* o'tishi: tag' >tav, ag'ыз >avыз;
- h) *g'>ñ, g>ñ* o'tishi: *ñug'yn>джñyn, tegdy>тñdy, sygyr>сñыр*;
- i) unililar o'rtasida *p, k, q* undoshlarining jaranglilashishi: qap>qabi, ck>egñ, chiq>cheg'bp;
- j) so'z oxirida *k, q* undoshlarining tushib qolishi: *saryq>sarñ, kachak>kachñ*;
- k) so'z boshida *h* undoshining ortishi: *añvan>hañvan*.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra dj-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa a-lashgan, ya'ni *a* unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, *ata, bola*||ad. orf. *ota, bola*). Biroq qipchoq shevalari orasida *ɔ*-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy *a* unlisi *ɔ* unlisiga o'tgan (*a>ɔ* - *ota, bola* va boshqalar).

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich va tushum kelishliklari affiksida -*n//d//t* tovushlarining almashinishi: -*ñng//ñng, -dyng//dyng, tñng//tñng, -ñn//ñn, -dy//dy, -tñ//tñ*.

b) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli *mag'an, sag'an, ug'an*;

v) hozirgi zamon davom fe'lining -*джатар* bilan yasalishi: *haradjатар*;

g) kelasi zamon sifatdoshining -*tyg'an* bilan yasalishi: *kelatyg'an* (qozoq: tin).

II. O'g'uz lahjasi.

Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavat, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek Toshhovuz va To'rtko'l shaharlarida ham o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) gruppasi shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

O'g'uz lahjasining eng muhim o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

Fonetik xususiyatlar: a) o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilarning mavjudligi;

b) qisqa va cho'ziq unlilarning farqlanishi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birinchi darajali cho'ziq unlilar)ning mavjudligi: at (hayvon)

-a: d (ism), ot (o'simlik) - o:t (olov);

v) so'z boshida t va k tovushlarining jaranglilashishi: *dal* (ad. orf. til), *gal* (ad. orf. kel);

g) k va g undoshlarining maksimal yumshoqligi;

d) "bol" fe'lining boshidagi b undoshining tushib, "ol" tarzida talaffuz etilishi (bol>ol) va boshqalar.

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich kelishigi affiksining -*ung//ung* formasida ishlatilishi: *otning bosh* / ad. orf. otning boshi;

b) jo'nalish kelishigi affiksining -a/o formasida qo'llanishi: *atama* / ad. orf. otimga;

v) kelasi zamon formasining -*axaq//axek* affiksi bilan qo'llanishi: *galaxek*;

g) istak fe'li formasining -*h//h* affiksi bilan ishlatilishi: *galoh*;

d) *barsəŋə* (ad. orf. bersangchi) tipidagi buyruq fe'li formalarining mavjudligi va boshqalar.

O'g'uz lahjasi shevalar miqdoriga va shu lahjada so'zlovchi aholi soniga ko'ra o'zbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi o'rinda turadi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekiston territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630 yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli gruppalariga kiritganlar, Holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy plandagina emas, balki hozirgi paytdagi holatida ham - fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi. Shu narsa shubhasizki, hozirgi paytda "umlaut" mavjudligiga qarab xarakterlanadigan shevalar territoriyasi, o'tmishda, albatta, ko'proq va kengroq bo'lgan.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til kollektivi sostavida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliigi bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumyo'ldan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand gruppasi shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining

minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm prosessini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir protsessini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Umumplanda bu lahjani tubandagi gruppalar bo'lish mumkin:

I. Farg'ona gruppasi.

1. **Namangan dialekti.** Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. **Andijon-Shahrixon dialekti.** Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. **O'sh-O'zgan dialekti.** Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. **Marg'ilon-Qo'qon dialekti.** Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent gruppasi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

III. Qarshi gruppasi.

1. **Qarshi dialekti.** Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari)

Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. **Samarqand-Buxoro dialekti.** Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'yz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi). Bu dialekt tojik tili bilan gibridizatsiyasiga ko'ra hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashga qarab xarakterlanadi.

IV. Shimoliy o'zbek gruppasi.

1. **Iqon-Qorabuloq dialekti.** Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish prosessida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz til elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq til elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi shevalar lingvistik jihatdan o'zlariga xos bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar a) ch/sh undoshlarining almashinishi: Toshk., Mapg'., And., Namang. *tsh//chsh* (tish); Toshk. *ch(ʲ)shlā//uyg'* (Qashg'.,) *ch(ʲ)shlā* (tishla); Toshk. *tyshlā//chyshlā//uyg'*. *chyshlā* (tushdi);

b) o'zak va affikslarda q-k/g'-g undoshlarining saqlanishi. Masalan, uyg' *tərg'//tərg* (tariq), *sərg* (sariq), *achərg* (ochiq), *yrg*'; Toshk. *kərg*' (qattiq), *tərg*' (taroq), *ortərg*' (o'rtoq), *qəshlərg'ləq'//qəshlərg'ləg'//qəshlā:ləg'* (qishloqlik); Namang. *yoq'//yog'* (yo'q), *bəlg* (bo'lak, boshqa), *bər kylyg* (bir kunlik), *bəlg*' (baliq). Olmoshlarda: uyg'., Toshk., *qandərg'//qandaq* (qanday, qandoq), *andərg'//andaq*, *shyndərg'//shyndaq*, *byndərg'//byndaq* (andaq, shunday//shundoq, bunday//bundoq).

So'z oxirida g' undoshining saqlanishini: qadimgi turkiy yozma yodnomalarda orxun yozuvlarida, "Qutodg'u bilig"da, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ida uchratamiz. Bu xil pozitsiyadagi g' undoshining jarangsizlanib q undoshiga o'tishi haqida aytilgan ayrim fikrlardan birida bu fonetik xususiyat (ya'ni g'>q) jonli shevalardan ba'zilarining shakllanishida ta'sir ko'rsatgan eski dialektlardan biriga (ehtimol, qarluqlarga) xos belgidir deb hisoblanishi xarakterlidir;

v) turli holatlarda q/x undoshlarining almashinishi: uyg'., Toshk., Namang., *toqtə//toxta*, *toqsan//toxsan*, *baqtyq//baxtyq*

g) l/n undoshlarining almashinishi: uyg'. *kəlnək//kənlək//Toshk. kəlnək/kənlək kəlnəu*;

d) to'liq progressiv assimilyatsiya, masalan, tushum kelishigida: Toshk. *tyzzə < tuzni*; *ʔshshə' < oshni*; *temərrə < temirni*; Namang. *qyshshə < qushni*, *gəppə < gəpnə*, *ʔshshə < ʔshmə*;

e) uyg'ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri "umlaut" bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan kelgan quyi ko'tarilish a/ə unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilishdagi ʲ unlisi ta'sirida e unlisiga o'tishidan iborat: *aɪ > eʲ* kabi. Bu spetsifik xususiyat Namangan shevasida uchrasa-da, Toshkent, Margilon shevalarida uchramaydi;

j) Namangan shevasi (xuddi uyg'ur tilidagi kabi) tovushlarning tushishi va tor unlilarning qisqaligi bilan xarakterlansa, bu xususiyat, qisman bo'lsa-da, Toshkent shevasida ham mavjud, masalan, qiyos qiling: Toshk.

Namang. *xlamlx keldlx, haxx>bx, xalx>slx*; Toshk. *haryvdxm>hary:dxm>haryp edxm, Namang. bory:dxm.*

Fonetik xususiyatlariga ko'ra qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi A-lashgan shevalardir. Shahar shevalari va ularga territorial yondosh bo'lgan qishloq shevalari xam-lashgan gruppaga taalluqli.

Morfologik xususiyatlar: a) Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining barchasida ham ot turlovchi qo'shimchalardan -m affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi. Qaratqich-tushum kelishigi affiksining fonetik variantlariga ko'ra bu shevalarni ikki gruppaga ajratish mumkin:

A. -m affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilib kelganda, uning birinchi tovushi to'liq progressiv assimilyatsiyaga uchrovchi shevalar (unli bilan tugagan so'zlarga bu affiks qo'shilganda -m saqlanadi). Bunga Toshkent, Namangan hamda o'z fonetik xususiyatlari jihatidan shahar shevalariga yaqin turuvchi ba'zi qishloq shevalari kiradi: Misollar: Toshk. *tyzr< tuzni, tommn<tomni, gapn<gapni*; Namang. *otn<otni, toln<tolni*. qiyos qiling, tushum kelishigi: Toshk., Namang. *otn (otni)*; qaratqich kelishigi: *otn (boshi)*.

B. Tushum-qaratqich affiksidadagi -n/d/ tovuqlarining almashinishi bilan xarakterlanadigan shevalarga Andijon, Marg'ilon, Qo'qon gruppasi shevalari kiradi. Mana shu xususiyatlariga ko'ra mazkur shevalar o'zbek tilining qipchoq shevalariga yaqinlashadi. Qiyos qiling: And., Marg' *Qo'qon. chashn kordn, chshn mazash, oldn kestn*;

Mazkur shevalar gruppasi hozirgi zamon davom fe'lini ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

I) -vot va uning fonetik variantlari: -vot, -vat, -yt; Toshkent va unga yaqin bo'lgan qishloq shevalarida, masalan, Parkentda -vot; Qiyos qiling: Uychi. -vot, Namang. -yt.

Quyidagi paradigmalarni qiyos qiling:

T o s h k e n t p a r a d i g m a s i:

birlik

ko'plik

I *haryvotman > haryvotman*

haryvotmsh > haryvotmsh

II *haryvotson > haryvotson*

haryvotsh > haryvotsh

III *haryvotn*

haryvotsh

Namangan paradigmasi:

birlik

ko'plik

I <i>qelyttmən</i>	<i>qelyttmɘz</i>
II <i>qelyttəsən > qelyssən</i>	<i>qelyttəsɘz</i>
III <i>qelyttə</i>	<i>qelyttə</i>

Uyg'ur paradigmasi:

birlik

ko'plik

I <i>qelvatmən</i>	<i>qelvatmɘz</i>
II <i>qelvatəsən</i>	<i>qelvatəsɘz</i>
III <i>qelvatədy</i>	<i>qelvatədy</i>

Bu formalarning genetik jihatdan birligi, ya'ni bir manbadan kelib chiqqanligi aniq ko'rinish turibdi. Toshkent va Namangan formalari *qelvatmən* formasining keyingi fonetik rivojidirki, buni Toshkent va Namangan shevalarida uchraydigan oraliq variantlar ham isbotlay oladi. Masalan, Toshkent oblastining Parkent shevasida *qelvatm* va *qelvatmən* kabi bir ma'noda qo'llaniladigan formalarni uchratamiz.

Namangan formasi -yt fonetik qonuniyatlar asosida o'zgargan bo'lib, u aslida -var affiksiga borib taqaladi. Bu formaning evolyutsiyasi quyidagicha bo'lgan: -vat>-vot>-ot>-yt. Namangan shevasida *qelyttə* formasi bilan baravar qo'llanadigan *qelottə* formasi (*qelyttə* formasining oraliq fonetik varianti)ning mavjudligi fikrimizning dalilidir. -vat affiksining rivoji Namangan shevasidagidek -vat>-vot>-at>-ət yoki Toshkent shevasidagidek -vat>-vot>-vət yo'li bilangina emas, balki Uychi shevasidagidek (umlaut hodisasi bilan izohlanadigan) -vat>-vət shaklida ham yuz bergan;

2) -Nap formanti Farg'ona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Marg'ilon, Qo'qon va boshqa) hamda o'sha shaharlarga yaqin bo'lgan qishloq shevalariga xosdir. Tubandagi paradigmalarni qiyos qiling:

birlik

ko'plik

I <i>qelüəpmən > qelüəppən</i>	<i>qelüəpmɘz > qelüəppɘs</i>
II <i>qelüəpsən</i>	<i>qelüəpsɘz</i>
III <i>qelüəptə</i>	<i>qelüəptə</i>

Farg'ona paradigmasiga (Namangan shevasidan tashqari) -Nap formantiga borib taqaladigan -ɔp affiksli Samarqand formasi ham yaqinlashadi:

birlik

ko'plik

I qolpman

II qolpsan

III qolpy

qolpmaz

qolpsaz

qolpy

Samarqand shevasida qayd etilgan -ɔp affiksidadagi ochiq ɔ fonemasi o'zining turg'unligi bilan xarakterlanadi. Biroq Toshkent shevasidagi -vɔt qo'shimchasida uchraydigan affiksali unli ɔ va Farg'ona varianti -ɲap dagi a unlisi o'zbek shevalarida turli ko'rinishlarga ega. Masalan, -vɔt affiksidadagi ɔ unlisi oldingi qator unli bo'lishi ham mumkin (qiyos qiling: Uychi. -vət); -ɲap (Farg'ona) affiksidadagi oldingi qator ə unlisi orqa qator a unlisi orasida tebranib turadi (bu holat ayniqsa boshlang'ich formada yaqqol seziladi): *keləuəɔɔɔɔ-keləuəɔɔɔɔ-keləuəɔɔɔɔɔɔ*. Bunday holat qipchoq shevalarida ham mavjud: *keləɔɔɔɔɔɔɔɔ-keləɔɔɔɔɔɔɔɔ-keləɔɔɔɔɔɔɔɔ* (keləɲəɔɔɔɔɔ-keləɲəɔɔɔɔɔ-keləɲəɔɔɔɔɔɔɔɔ)

-ɔp affiksidadagi ɔ fonemasining Samarqand shevalarida turg'un bo'lishi unda tojik tili elementining mavjudligi bilan izohlanadi. Boshqa o'zbek shevalaridagi ə < a > holatining sababi esa boshqachadir.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarning morfologik xususiyatlari juda kop bo'lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos dialektal farqli xususiyatlarni ko'plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri, genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, o'ziga xos tor dialektal ko'rsatkichlarga ham ega. Bularni o'rganish esa mazkur shevalarning tashkil topishi va rivojlanish tarixini aniqlashga yordam beradi.

Shu narsani ko'rsatib o'tish o'rinliki, Toshkent shevasida qo'llanuvchi o'tgan zamon (I shaxsdagi) -dɔmɔz/-dymyz (ad. orf. -dik o'rnidagi) forma bir qator yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan. Toshk. *ɔldɔmɔz* (ad. orf. oldik), *berdɔmɔz* (bordik), *ɲshtɔmɔz* (ichdik), qiyos qiling: Toshkent shevasida tubandagi variantlar ham mavjud: *keldyɔ*, *ɔldyɔ*, *ɲshtyɔ*: (so'z oxirida ikkinchi darajali cho'ziq unli mavjud) yoki *keldyza*, *ɔldyza*, *berdyza*, *ɲshtyza*. Etimologik jihatdan Toshkent formasi -dɔmɔz hozirgi o'zbek adabiy tilidagi -dɔk (-dik) formasiga nisbatan birmuncha qadimiydir. Chunki bu formani Kul-Tegin sharafiga yozilgan yodgorlikda [*sɔzɔlɔshtumɔz* (biz) - so'zlashdik, *burtumɔz* (biz) - berdik *utdumɔz*-(biz) etdik (qildik)], Mahmud Koshg'ariy "Devon"ida, Ibn-Muxannada, Muhammad Solihning "Shayboniyнома"sida ham uchratamiz. Bu formaning boshlanishini, shubhasiz, Qoraxoniylar davridagi til traditsiyasidan izlamoq kerak.

O'zbek tili dialektal sostavini qardosh va qardosh bo'lmagan qo'shni tillar bilan aloqadorligini, umumiy tarzda, grafik shakl orqali tubandagicha ko'rsatish mumkin:

Uyg'ur tili	→	I qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi		←	Tojik tili
qozoq qoraqalpoq tillari	va	II Qipchoq lahjasi	III O'g'uz lahjasi	←	Turkman tili

Sxemada I, II, III raqamlari bilan ko'rsatilgan (nuqtali chiziqlar orqali ajratilgan) uchta lahja o'zbek tilini tashkil etadi. Darvoqe, o'zbek tili shu qayd etilgan uchta turkiy komponentning birlashuvi natijasida tashkil topgan: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'lib, tojik tili bilan ham etno-lingvistik aloqada bo'lgan; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin; 3) o'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

3. *O'zbek dialektologlari.* O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G'ozi OLIM, A.K. Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari etishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G'ylomov, Y.G'ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, O.Madrahimov, T.Yuldoshev, N.Rajabov, X Doniyorov, Q.Muhammadjonov, T.Nafasov, A. Juraev, Y. Ibrohimov, va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'ekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

II bo'lim

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar

(Shevalardan yozib olingan matnlar)

Toshkent shevasi

Suhbat

Мэн озъм ескъ бс:вэммен. Хъзър онуч сотъх йеръм бър. Йеръм тск, йеръмгэ мевальй дэрэхлэ еккэммен. Элмэ-пэлмэ, нок-пск дъгэндэй - хэммэсъ бър. Эзгънэ савъз-пъйз, кэргъшкэйэм екэммен, йегулуvgэ йэрэшэ. Бэллэ далэдэ ышлэшэдъ. Кэрп калдым, кэдъм мэнэм далэдэ ышлэр-ъдым. Хъзър тэмэркэгэ еккэн нэрсэлэргэ, тсккэ кэрэп турэмэн. Джъм турьболэдъ дъйсъсмъ, ышлэп оргэнгэн эдэмгэ. Йзэдэ далэ бэгъдэ крэвулчълъйэм қләмэн, бэллэгэ йэрдэм босън дъп. Ышкып қъмъллэп тургэнгэ нъмэ йессън. Қъмъллэсэнг кър эшэсэн дъйышкэн. Келъң сьзгэ бс:дэрчълъйдэн гэпър-берэкълъй. Бс:нъйэм джэ ыш коп бллэдъ. Ертэ кохлэм тск эчълэдъ, шорэсъ осып кетмэстэн. Пъйэлэ сынган, бэгэзлэ чушъп кеткэм босэ, ышкэм, бшкэттэн ышлэнэдъ. Бу шундэ: болэдъ; сынган пъйэнь эл тэшэп оннъгэ йенгъ пъйэ қойълэдъ, кегън пъйэлэ егъп ышкэм қълънэдъ. Пъйэгэ йэмбшлэтъп бэгэз бэйлэнэдъ. Бэгэзъ ыстэй мънэм бэйлълъвуз. Тэлъ ынгъчкэ нэвдэсътъ ыстэй дъйвуз. Кегън тсккэ ышкэмгэ котэрэвуз. Нэвдалэрынъ тэрэп чъптэмънэм бэгэзгэ бэйлэп қойзвуз. Йзэдэ тск осып, ышкэммъ орэп кеткэндэ х'эмтэв (< хэмтск) қлзвуз. Бомэсэ нэвдэ пшмъй қлэдъ, узъмэм бемэзэ болэдъ. Х'эмтэв қъгэндэ кун йэхшъ чушадъ. Нэвдэйэм пшэдъ, узъмэм шърөлъ болэдъ. Кун йэхшъ чушъшьйчун бэйлэнь йульп тэшлэшшъ хэмтэв дъйвуз. Узъм пшкэндэ ышкэммъ устыгэ бэгъ ортасыгэ хъвэзэ қлзвуз. Хъвэзэдэ отърп кушшъ коръйвуз. Йзэдэ тут пшъгыдэм бшлэп крэйэлэ:, чугурчу: келэдъ. Қорп турмэсэн узъммъ шълъп кетэдъ. Тэртэрэй чэлсэн кэчэдъ. Энув кттэ йэннэ:гэйэм қонцър: қп қойэмэн, куш коръшкэ. Қонцърэ :нъ пэкърдэн қләмэн. Пэкърръ ычгэ бъттэ темърръ эсылтърп бэйлэп, пэкърръ йэннэ:нъ уччгэ эсып қойэмэн. Ычъдэгъ темъргэ кэнсэп бэйлэп хъвэзэгэ тэртъп келэмэн. Хъвэзэдэн туръп кэнсиптэ тэртъп қсэм, дэрэнн-дурунн қп кетэдъ, куш бэлэс йолэп корсынчъ. Хъвэзэдэ йэтэмэн, кушшъ савъз кесэ, йэткэн

джайымда кэнэппэ тэртэп койэмэн, коннэрс: джэрэнлэп кетэдэ, куш бэскэ йолэмэйдэ. Кечасэйэм хэвээдэ йэтэмэн. Йэзэ үссык дым кечаларэйэм оттэ (<у ерда) гыр-гыр шэмэл. Хэвээдэ йэтэшилэйэм гашты бэр. Бу йыл йэздэ бэр келгйла. Хэвээгэ джэй кь-берэмэн, ошэндэ былэсс хэвэзэнь гаштынэ. Ертэлэп ыккь-вэш шакэрэнгулт (тоож. шакар ангур) сувга сэл, муздэй кэл берей, кэрсыллатэп йеп корын, ошэндэ былэсс бэгтэ, узыммэ хэсэйэтэнь. Узым джэньвэрэм мьн-бэр дэрткэ дэвэ. Е, рэстэнэм нымэ дэвэстувдым. Хэ, бэ:дэрчэлыгэ кесэв (< келсак), куздэ узымла узып элынгэндэн кегын тэкс комыш керэй. Комышдэн элдэн узыммэ зэнгэ, нэвдаларынэ ышкэмдэн чушэрып хэсылсэз нэвдала кесып тэшлэнэдэ. Кегын кондо: кыльнэдэ. Узыммэ нэвдаларынэ йыгып бэйлэл күйышлы кундо: дыйвуз. Кондо: кыгэндэ узыммэ нэвдаларэ йэткэзып, узун кып нэвдэмынэм бэйлэл койыладэ. Кегын устыдэн бэрдэ йэлсэйэм бүладэ, турпэ: йэлсэйэм болэдэ. Мэн бэрдэгэ комэмэн. Энув калэваттэ устыдэгэ тэж аймэсэ. Унэ коммэймэн, оргэнгэн, кыштэйэм турвурэдэ. Энувнэйэм аймэсэ кымэкчымэн. Джыйдэнь устыга чыкэрэврэмэн. Ошэнь устыдэ сэл йэтвурсын, хэвлэгэйэм сэйэ берэдэ. Келгустэ йыл мэмбэ кырмакскэнь пэрхыш кымэ: чымэн, пэрхыш кэл копэйтэрэмэн. Мундэнэм быттэ сорэ кып күйей, йэхыш турэдэгэн узым, магызым кэттэкоргэннэ кыдэн кэлышмэйдэ. Калэмчэсэдэн сэзгэйэм быттэ екып берей, бэхэнэмьнэм узымлы боп кэлэсс, узымлы ойгэ нымэ йессын, о:лым.

Farg'ona shevasi

Эртэклэп

Бэр кун девэнайэ Мэшрэл сэхрэгэ сэйл эткэнь чыккэньдэ. Сэхрэдэ бэрэйэтэп этрэлтэйэ кэрэсэ бэр дейкэн кош хэйдэйэткэньмэш. Дейкэн кош хэйдэрэсэн-у, Мэшрэлтэ йэзгэн гээллэрэдэн бэрэнь бузып куйлэйэткэньнэ ештыпты. Дейкэн хэйдэлгэн шудгэрнэ мэлэ бэсып өткэч, Мэшрэлбэ девэна мэлэ бэсылгэн йердэ айэк вэ колларэмынэн бузыпты. Бунэ коргэн дейкэн, дэ:д-пэрийт" кытып: „ей девэнайэ Мэшрэл, не сэвэдуркым, мэнь мэлэ бэскэн йерымэ бузэсэн?" - дептэ; унгэ джэвэбэн девэнайэ Мэшрэл „сэнэ мэлэ бэскэн йерийнэ шул сэвэлтэн буздымкэ, мэнь йэзгэн гээлэмы бузып айтурсэн", - дептэ.

Дейкэн Мэшрэлтэн узр сорэлтэ.

Кунлэрдэн бэр кун ыдэн эрыгэ шундэй дептэ: дунйэдэ нымэнь етэ шырын экэнлыгынэ сорэл, дунйэдэгэ бэрчэ етлэрдэ тэтэп кельшытэ буйэрыпты. Эрэ кетэпты. У дунйэнь айялып бутын етлэрдэ тэтэп, кечгып кылгэч, кылдыргэч унэнэн хэбэр элыш учуя йолгэ чыкыпты. Йолдэ эрыгэ дуч кельп унэнэн сорэлтэ: „дунйэдэ нымэнь етэ шырын

екан", - деп сорагач, эрь айтыпты: дунйыдагы барча етлардан эдем еть шьрын еканын айтыпты. Калдыргач эрын „ть.ть.инь чькар бьр опэй", - депты. Эрь тылын чькьргэн экан тылын чышлэп, узып элыпты.

Эрь ськов халда ьлэндэ элдьга бьрыпты. Бьрып ьлэн эрьден сорапты. Эрь гуңгыллэп джэвэл айтэлмэпты. Калдыргач айтыпты: „дунйыдагы барча йахш етлардан курбэкань еть шьрын экан, дьйэпты", - депты. Шуннан буйын ьлэнин йемьш курбэка еть болып кэлыпты.

Борь ьлэн тулкь екалэсь джэ: кэлын дос болышыпты. Улар бьр кун бьр дэштэ кетэйткэнларьда джэда кэнынларь эчкэлып, ньмэ кытышын ьльшмэстэн у йэс - бу йэклэрига кьрэшсэкь, узэкта бьр бэж (бэж) корьныпты - корьсэндэ ьчэда. Нней унга йэкан бьрышыпты, йэкан бьрышып узым огылх кэлимэхчэ воышыпты. Кьрэшсэкь, корьсн джэда балэтэкан. Ньмэ кытышын ьльшмэстэн кьрэшсэ эмьзый турганэкан. Шу эмьзыйден бьр балэ кылып кьсылып йэтып отышыпты - екалэсь; шунда тулкь борьга бьр гэл айтыпты: „Узымлар хоп пышыпты - йетылып, узымды шундэй йьйлыккэ тойып буннымьздэн чькып кессын", дыпты. Рэсэ узымды екалэсь йьйды. Тулкь шунда хьйялэ ьшлэтэпты. Хьйялэ ьшлэтэп, бунныга бьр узымды тьквэлпты - екалэ бунныга узымды тьквэлп, борьга: „хэлыям кэнынэ тоймэдэмы депты. Борь унын сэрэ шэшылып, кьзыкып йу::рыпты узымды. Эхэрь кирнэ йэрылып кетэдэгэн дэраджэга йетып кэпты. Шунда тулкь дувэлды устыга ь:ргып чьквалып, хэ:дып „бэжбэн эка огырь кеттэйд ::" - деп чэкьро:рыпты. Шунда борь ньмэ кытышын ьльмэстэн эмьзэккэ йугьрсэ, эмьзэккэ сьгмэпты. Дувэлгэйэм ьргьйэлмэпты. Шунда бэжбэн чькып кэлып, рэсэ тохмаглэп урыпты. Чалэ олы й кылып тэшлэпты. Шунда бэжбэн енды борын олып калды деп кетэпты эрхэсьга юрэл. Шунда келтейды зэрбьга борын йегэн узымларь чькып кетэпты. Тулкь дэров дувэлдэн ьргып чушыпты - хэл-эхэвл сорагэнь. Тулкь элдын элып борьга айтыпты-дэ: „мэньйэм энйердэ рэсэ кэлтейлэштэ. Екалэ ьькынэмы элэлмэй калдым. Тур енды кетэмьз", - депты борьга. Борьйэм „мэйлы бо:мэсэ" деп эмьзыйден элдын отыпты. Эрхэсьдэн тулкьвэй отыпты. Кьрэсэ борь джэ:: хэлэслэп кетэйткэнымьш. Тулкь ойлэп корьп карэсэ, борь элдын кетйэпты. Кейын тулкь „вэй айэгьм!" - деп эхсэглэнып йурйэпты. Унга борын рэхмэ келып, ке эукамга мьнвал -бо:мэсэм", - дедь. Шунда тулкь мьнвалып „хьх ешагьм, сэнэ алдэмэсэм кьмэ элдэймэн". - деп борын мьнып тэккэ юрэл чькып кетты. Шу мьнэн борьмьнэн тулкь мурды мэхсэтыга йетыпты.

Namangan shevsi

Suhbat

Күлләдән бәр кун оттәгъмиһнәм тәғәммәкәгә кәрүдүг, бәзә йәнгәчәм кәршә эддә, шәйләһәгә откузә. Ендә элдәмәзгә у-бу койһә түрүддә, шу вәхтә кошһә кетәккә чәкәп кәлдә.

- Кошһә, кетәгъһәздән боса бәр кәсә берһә.

- Бәр хурмәчә кәлүдә Һәдәгъһә гүзәргә сәткәнә эпчәп кеттәйә.

Есәзгәһә, эддәв-мәддәвһәм йо:мә, бәшһәммә тәтәләвәләй дудум.

- Эддәвә йоғу, өзһәмәзгә эп койгәндәм, өшәндән берәкәләй, бәшһәмәзгә вәсә

- Худәйә мәһһәз гәмуш вәсун, йолһәммә йәкән || йәкән кәлдәз. Вәй кошһә шәшәлгәһәһнән хәл сәрәшәм есәһнән чәп кәптә, ендә сәрәшәйлүк: түзүмәсә. Түһүкүн тәһһәз йоғ деп Һәһәһп хәлә йәрәгәһә әчәһмәсә.

- Хә, ендә түзүмән. Духтур кәһп кәрәп, дәр-мәрә йәһәп берүдә Һәһп әһчә өзүһәгә кәп кәлдәм.

- Ыләйә әйәлләһәһәз бәхтәгә түзү волуң еткәндәй, оғләһәздән хәт кәлүттәһә? Тәһчәкәһмәһ?

- Хә, кәлүттә, тәһчәмуш, ойнап-күлүдә йүргәһәһмуш. Ыкучкун бәддә рәсәһм йәвәһәһп, гәләтә әркәсәдә пәпуғә вәр шәпкәләдән кәйәвәһп.

- Хә тузу: тәһчә вәсә бәптә. Оғләз бәмәсә морйәгәкәндә пәпулуг шәпкә кәйгән бәсә.

- Хә, шунәкәһмуш.

- Вәй өләһәсәһ, эшһә кәп дәмләп чәкү:дәһ, ендә ләнджәһ бәп кәлдә. Өткән сә:р шунәкә тәкәһгә эш кәлүдәһ тә:гә эп, кәһмәч бәп кәптә. Хоһ көрәшгүһчә хәй йәкәсә.

- Хәй. Уһһән кәһ йәһчәһмәз бәзә элдәһмәзгә кәп: сәләһәһәһм зәрәкәһәһддүмә... хәтунләгә гәб бәсә. Шунәһчун әйтәһәдә: „Еләккә чәккән хәтунһә еләһгә әгуз гәһәвәр деп“. Ыкәһмәз бәрвәп кәлду:мә, бәлдә гәһпә бәйәтәвәһәһмәз. Хәй, әбәң түзү:мә, әчәһләйәһм йүрәһпәһләһә, үкәләһәһ.

- Хә, хәһмәләһә йәхшә, кәһсәң сәрәп кой дәйәшудә.

- Сәләмәт бәлуһсун, хәч кәләйәһ дәмәйсәлә.

- Көрәһәһсәһ Һәһлә джудә көп, ендә мунһән бәкә кәп турәһмәз. Хәй. ендә бәз турәһлүк, бәр Һәһһәһнәм бәддәһжәйәгә кәтүткәндүг бәйәгә кәһрәвәтәһлүг деп кәлдәһм, Мәһу: эһһәһмәһәһм бәһшләп кәһрәвәддәһм.

- Жудә йәхшә кәһсәләдә. Джә тез кәйтүһсәһләйә, сәкәт-пәкәт кәсә: бәләддә әхәр.

-Ышымъз ээрүрэг, бэшке күнъ келэрымъз,
-Хэй... дэрэп кетүссьлэйз, тэбэ, бэшке кельнэ бомөсэ.

Samarqand viloyati dx- lovchi abevalaridan namuna
(Qulota qishlog'i)

Айт-айт Кэрым, калка айт, айт, айтқан қалар.
Чулшыраған тығандъ катқа сатар.
Бул дунйада войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаган джаньңы ақар алар.

Велән қайдан чыгады сөз бомөсэ,
Кым джеталәп джүрәт кез бомөсэ,
Адамзатъ бекәпән көмэрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомөсэ.

Аргымақтың баласы харымайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарымайды,
Джақшыға айтқан сөзъң дасмайды,
Джаманға айтқан сөзъң парымайды.

Бештә бешкә қоссаңнар вон болады < ун бұлади.
Вон тоқтың терьсә том болады, <түн бұлади.
Джығьттә алған йарь джақшы боса,
Бәр муратқа джеткәнә шо(л) болады.

Тойға мыңып келгәнәм джыйрон чыбар,
Қой- қойдағы қуымақ сөз быйдән чыгар,
Джығьттың алған йарь джақшы боса,
Тал чыбықтай буралып үйдән чыгар.

Аргымақтың баласы харымайды,
Дәрә дыйды джүрәккә сарымайды,
Джығьттың алған йарь джақшы боса,
Йеки жеңим саройәм тохмайды.

Тойға мыңып келгәнәм қуралай көк,
Аударылып чапаман айылым берк.
Қазы көргән джерымдә қалығым көп,
Қымыз сорәп ычәмән суысалым деп.

Тойга мыһп келтэнмэн чыбарьмдь.
Чыбарьмга таххамман томарьмдь,
Беш, алты авыз сөзүм басып айссам,
Таркатар тэмэкдэй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгүн,
Уй айлана кумар көз конса бүгүн,
Джакшылар кызыл гулдэй толса бүгүн,
Джаманнар джапрак болып солса бүгүн.

ЎҒУЗЛАҲЖАСИ УРТАНЧ-ХИВА ШЕВАСИ гүррүн

Мэн он сәккыз йа:шымда қой бақар әдәм. Атам қассапчылық әтәр әдә. Мән қой бақмақа бәр геткәннән он-ом беш гүндә бәр гәләрәдәм. Бәр гүн гәсәм, бәзләнә еләтнә ақсаққалнә йьпәкнә оғыллаптыла. Бу ақсаққалнә Мәтмьрат ақсаққал дәрәдлә. Бу адам жамалчылық(түкувчилик) әтәрәдә. Бу оғыллаңнан йьпәкнә мәнә мойнъма ташадыла. Қой бақыштан гәлйәнәдәм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғыллаңнан; Бәр гүнә гешлэкә гәлп, оғыллап геттә, дәп тө:мәт ташадыла. Мәнә атам вула вәлән урыштә, болмады. Соң йанқ ақсаққал йанъна бәр тода байланә альп, хана арз әтмәкә барьптыла. Хан мәнә чакьртрды. Мәнә иккә пашшәп(миршаб) альб геттә. Мәннән, „йьпәкнә качан алдң, нешәтп алдң“ дәп сорадыла. мән хәммә вақыянь сөлләб бәрдым. Качан қой бақыштан гәлйәнәмнә, бу гәпләдән хаварьм йоклыкнә айттым. Хан маңа йи:рмә тазий урышнә буйьрды. Мәнә урып зьндана ташадыла. үч гүннән соң мәнә қазьға қоштыла. Қазьға Мәтмьрат ақсаққаллам барды. қазь бәзләдән вақыянь сорады. мән хәммәсьнә айтб болғаннан соң: „шу айтқалларьң рас васа, ант иш“ дәдә. мән ант иштәм. вуам хәммә гәпләнә сөлләп: „шу бала йьпәкнә оғыллады“ дәдә. қазь вунь сөзьнә қуватлады. Маңа қарап қазь. „йьпәкнә не:рә гәзләдң, алғанда йа:нәнда бәрәв ба:мәдә?“ дәп сорады. Мән айттым, „йиби, - дәдәм, - мән йьпәкнә оғылламадым, - дәдәм, мәнә везьм хәр вахьттан өй йа:на бәр гәлб гетәмән, мән гәсәм, йьпәкнә оғыллаңнанъна үч гүн боған экән, йәнә мән вунь кьм бәлән оғылльйман?“ дәдәм. қазь мәнә гәпмә кулақ салмадым, маңа „кьрк тылла төлгьйсән“ дәп хөкүм чькарды. Шүндәтп, атам бәр дунйасьнә сатып, зордан кьрк тылла төлөп, мәнә қутқарьб аләдә.(Хива шаҳари)

әртәж

Быр варэкан, быр йогэкан, быр пашшань Айзада дейэн кызь варэкан. быр гүнъ Айзада атась вълэн шэтрэнч ойнъидь, атасьнь утадь. атасьна иззэ вэръп: „өйнь өй этэдаганам хатын, ейнь йок. этэдаганам хатын" дъйдь. вуннан соң, атась „йенэ ойнъймъз" дъйдь. Йенэ:м ойнъидьла. Айзада йенэ ойнап, атасьнь утадь. үчынжэ мэртэ ойнаганда:м шуннъйм болады. Айзада йенэ атасьна иззэ вэръп: „өйнь өй этэдаганам хатын, өйнь йок этэдаганам хатын" дъйдь. Айзадань атась уйальп чькып гетэдъ. Пашша кызънь сөзынэ дъм каръ гэлэдъдагын, сарайъна варып: „жалладла, барън, кызъмнь өлдърн" дъйдь. Пашшанъ быр да: на вэзи:ръ варэкан, шу вэзи:ръ „пашшайъм, бълйэн бълп сөллъидь, бълмэйэн гүлп сөллъидь, навчун өлдърэмъс, сэвэпънь айтън!" дъйдь. Пашша болган гөпнъ айтадь. Да:на вэзи:ръ вуннъйм болса, өз кызъкъзынъ өлдърп нэтэсэз, өлдърмъйн быр да: ва: нага бэрэмъс, жазасынъ тартып йүрйвэрсън" дъйдь,

Шуннан соң кызънъ чөллъкэ чькарадьла. чөлдэ Мэткэръм дейэн быр кэмма:л йандак чалып йүрйэнэкэн. Вэзи:р Мэткэръмнъ кьчкырадь, Мэткэръм вэзи:рнъ йа:ньна гэлэдъ. Соң: „саңа иишу кызънъ бэрэмэн, аласаммъ?" дъйдь. Мэткэръм: „йо:к, маңа хатын гэрэкмъидь!" дөп калтырьидь. Вэзи:р: алмасан, сэнъ өлдърэмэн!" дъйдь. Шуннан соң Мэткэръм йахшъ, аламан" дъйдь. вэзи:ллэ кызънъ Мэткэръмнъ өйнэ ташап, соң кайтып гетэдълэ. Айзада тайха тькындэ дүнйа:да бърнжэ экэн. Айзада тайха тькэдъ, Мэткэръм базара аппарып сатып гелэдъ. Шуннъйн этъп, иккъсь геджэнь-геджэ дэмъйн, гүннънъ гүннъз дэмъйн, и:шлэп, йахшъ волъп гетэдълэ, өйлэ солъб аладъла.

Быр гүнъ Айзада атасьнъ чакърып. улль зыйапат вэрэдъ. зыйапатта шэтрэнч ойнъидьла. Пашша хэммэнь утадь. соң Айзада эрънъ гъйъмънъ гъйъп, пашша вълэн шэтрэнч ойнъидь. атасьнъ утадь. Соң иззэ вэрэдъ: „өйнь өй этэдаганам хатын, өйнь йок этэдаганам хатын" дъйдь. Соң Айзада башындагъ чөгърмөнъ чькараль. пашша караса, өзънъ кызъ. Соң пашша улль той этэдъ. пашшалькънъ кызъна вэрэдъ, мырат - махсатларъна йетэдълэ.

(Урганч тумани, Чакка шоликор кишлоғи).

Gurlan shevazi

Тойга кэгэндэ ...

Гүллэндэ бър мэртадэ:м боғаммасъз? Бомаған босанъз тьглан. Мэн сьээрэ кьчкэнэ Гүллэн туврьсында сөллэп пэрэмэн. Азан мьнэн турдыкта, ахшам Самарка:ттаң кэгэн жорам мьнэн чай ьчъп боп, машыга отьрдык адъ Аскар, эриъйэдэ бьргэ бовъдык.

Рүстэм:гън тойына кэгэн экэн. Аскардън ьптъмасъ мьнэн аваль Гүллэнэ барып, осын тойга баратавган болдык. ина бу,

калхазьмьздын багъ Аскардын хавас мьнэн алтындай таванып турган ерълэрэнэ, шахларь сынын деп турган алмаларына карал кыйатырганынь керьп, тушгьнгьрма:а каралым.-Зор-кү,-дэдъ Аскар, Самарканның бағларьна, охиш:дэкан. Шуньн учуна:м буруннарь карьлар "Кэрлэн " дэсалар, ииндъ-Гүллэн -дйидъдэ, ьрастанам, йахшъ боватыр хазьрларь. Хэммэ джайда курылыш. Аскар мьнэн кэйп этьп къдырдык. Сува тушэтавган келэ бардык. Хэзэтъп қайыкка мьндык.

Кармак курдык, лййхън хэммэ- хэммэдэ:м балык тутавьрмьйдъ-дэ... Бага барыштъ, кънога кьрьш,-ъндъйскъй къно боватыр экэн, тойдан сонгэ қашьрдык.. Ахьр, тойа кэч боп кеттъ. Барсақ, той халъ башламалтъ. Рүстэмнън кэйпъ зор. Бүтүн ахьр йазувчъ Сэйдъ Әхмэд айтканьдай," «гэччънън бақьрганыда:м сьрнайдын навасындъй» йахшъ керэн кы:зынън тойъ боватырса, унда кэйп бомай, къмдэ босьн, экэвъэ:м доктур.

Доктьрчьлыкта Самарка:тта охьган. У бу ьшлардъ кылып, мыйман күтп, калинън кэгэнънэ:м бьлмэппэн. Бъзэрдэ мыйманларга көбьнчэ йашлар хьзмат этэдъ. Бър мэлъ келиндъ йеңъл машьннан чушъргэн кы:злар йар-йар айтмага карадъ. Кы:злар келинън атыннан кйэвэ гүл калтърдъ. Эртъслэр ойынга чүштъ. Башландъ «тойлар мубарэк». Тойларьмьздын бър кьзъгъ бардъ-да. Аскар дьм хайран болдъ. Балкьм Самарка:ттън тойларь башкача болатавгьндъ. Мэнэм кормэдъмав Самарка:ттън тойларьнъ. Тойда Аскардъ хайран қалдырган нэрсэ калин намыннан салам айтув, йьгьтлэдэн сүзътышп "Белбав чечыш ". Аскардын тойдан дьм вахтъ хош боп кайттъ. Ахьр, вонъ Гүллэнън адэтлэръ дьм хайран қалдырылтъ-да, эртэсьнэ хэнэ Гүллэнэ бардык. Гүллэндъ къдыргавсьн дайра бойьна бардык., ьшкылып, Аскардъ той ба:на къдыртърдым. Бъзэрдэн вахтъ хош боп кетсэ богань. Йақьнда Аскардан хат алдым. Йазда хэнэ бараман дэптъ.

Kitob tumani, Shechak qishlogi

Бър йьлтъ, йьгьллгъ вэхтъмда басмачьлардъ қольгэ чүшкэммэн. Ғалла эльш учун пайшэмьнъ бъзэрьгэ үч кышъ боб бэрдък Ек(къ)кышъ бьргэ қышлэгдэн бэрдък-тэ, бьттэмъз бъзэрдэн кошьллък, уштэ болык Ғалла элэмъз деб бэрувдык, бър қышлэкка бэрьв йэттък Бъздъ бър эшнэмъз бэр ьдъ, шу ьйэртъб бэрдъ-дэ, кйьн шу қышлэкка йэттък Шеддэн, ендъ хазьргъ хьсэпкэ бър йүзү он келэ мем бугдай элдьм, бър хэмрэйьм йегмъш келэ элдъ, бър хэмрэйьмъс кыр келэ элдъ, хэммэсь болуп сюкъ йүзү йегьриэ келэ ғалла элльк-тэ. У вэхтъ ғалла мьнэн куннузъгэ йуруш қыйын. Кечэсь

хайдэймъз деп ошергэ йэстткъ шу йэсткэн эхшэм(мъ)мъз хэвс булут болуп қараңылыг болдъ, тьчъ хэвс йггдъ, йурэлмэдък-тэ йогъп кэлткъ Куннууъгэйэм жоналмэдък, бу эхшамъ йонэдък, эй эйдън боллъ, хэвс гувэр-пувэр бомэдъ жэ бър қърэв чүшүп, эйдън болуп, элэстэгъ йоллэ корунтп, шүтип учэв(ъ)мъс келэйэтувудук-ко,... хей, берйэгдэн, элтмъздэн, шо қышлэгдэн чыгыб бър йеттъ-сэккъс келэметърлэр йурувдкъ, элтмъздэн уч элт(к), шо элэстан бьлдърэп бьзэ(р)гэ карэп кельвэрдъ. Бьзэ бьйэк(ка) қарап кетъвердкъ, улэ бьзэ(р)гэ карэп кельвэрдъ, шу, бър-бъръмьзгэ карыш кельвэрдкъ-тэ. Бьзэдэн оттъ-йу кайтбъ бьпэка оттъ-дэ „тохтэнлэр” дьдъ. Хоп тохтэдък

-Қайердэн чыхтыйнар? - деп сорэ:дъ.

-Хэ, мэнэ шу қышлэгдэн.

-Хоп, кеддэн сьлэрдъкъ?

-Бьзэрдъкъ Кьтэптэн.

-Ньмэ бу эрткэллэрың?

-Бугдай...

-Хоп, кайтар бергэ - дедъ-дэ, шэ:ннэңке:н бьзэрдъ кайтарды, учэвньйэм кьйъмъ түзүк Хэмрэйъмъздъ есэвдэн галланъ элдъ-дэ, мең(н)э ьндэмэй турдъ. Согун мең(н)э кел(л)ьдэ, сен кьм, дедъ. Лекън хэмрэйларъм шун(д)эйчъ йүргэн кьшлйдъ, мең(н)э пьрэстэйгьнэ хэмрэйьдъ о. Бьйэхтэн кегэн хэмрэйъ эйттъ, бунъ мэнэн эйтъшьв отьрэсэмь, бунъ мэргъ бьттэ пэчэх-тэ, бьттэ пэчэгдъ бер, энэ жак(қ)а йүмэлэтъп тэйлэ - кой-дэ, дьдъ. Шун(д)эй дегэннэңке:н кохтум. Мен эйттъм, хэ, бу бэсмэчъйэжэн, еннъ былтым, нэвэдэ этъп тэйлэмэсун, деб йэнэгъйэ, сорамагдъ эйбъ джох сьзлэр кьм болэсьзлэр, дедъм.

-Е, менъ ертэ чьрэхчъ бэрсан, бьлэсэн, менъ кьмльгьмнъ, дедъ.

Ъчъмнэ чьрэхчъ бэрмэстэн шейгэ бър ьш қып коймэсэ, деп корқайэппэн. Кейн бър вахтъ бьттэсь келль-дэ, му мьнэн ком майдэ-чүйдэ кьв отьрмэ, дедъ, эттэн чүштүм-у, эттъ устыгэ бугдай эртълганъ:йдъ, шу эртълганъ мьнэн эттъ йьлэвдэн олль-дэ, эттъ бьйак(қ)а бер, дьдъ. Бу менъкъ йемэс, менъ некън бьрвадэн қа(р)адэр қыласьзлэр, меннэн ундурув элэт(ъ)тэ дьдъм. Еннъ майдэ-чүйдэ десэм, бьннъмэ залалэнтърьп, этъп-пэтъп тэйлэмэсьн дьймэн, кечэсь бър залэх чола. Ек(кь) хэмрэйъм чэ : т ьннэмэй турьптъ. Гэпурувурувдъм, бу мэ : мэдэнэ мэнэн эйтъшьв отьрмэ, эйтъшшэн ертэмэнчэчэ дэвур сенъ эйлэнтърэдъ, гэп тэвуб берэйкан. Мунъ, эйтъм-ко сеңа, эйтъшьв отьргунчэ бър пэчэгдъ бер, шунъ мьнэн чукургэ задэрьп тэйлэ, кэлуурэт(ъ)-тэ, дьдъ. Согун эттъ йүлэвнь беддъм, мэ!, дьдъм. Эттъ йүлэвнь шуннэй элль-дэ, хэй нэрэлэкка бър

беш мътър-элтъ мътър жай-гэ бъттэсьгэ еттѣб бердѣ. Буньсь мена, элльмнэ кельп караэт(и)-тэ, шу, чэлпэ карап туруптѣ. Эттѣ йетэлэб бэрдѣ-дэ, йүлэвнѣ унэ беддѣ-дэ, согун канѣ еннѣ, болъйнэр, сѣлэрдѣ мэнэ шу йол топпэторѣ чѣрэхчѣгэ элѣб бэрэдѣ, дѣдѣ. Кэттэ йол өзѣ некън. Шу жэмнэн келэйэткэн кэттэ йол өзѣ, шу йолгэ тушѣрдѣ-йу, топпэ-тогрѣ кетавурэсьлэ шу йоллэн, бу тэмэниэ чѣхсэнем этѣлэсэн, бу тэмэниэ чѣхсэнем этѣлэсэн деттѣ-тэ, хайдэдѣ, бъттэсь бир омбѣр мътѣр элльн, бъттэсь бѣр ом бѣр мътѣр кейн, элльдэгнѣ колѣгэ лэгэнѣ бѣр, кѣйнѣдэгнѣ колѣдэ мѣлтѣг. Мѣлтѣгѣ, шу, пэншѣрэгэ охшэгэн мѣлтѣг-у, пэншѣрэлѣгнѣйэм энѣгнѣ бѣлмаймэн, башкалѣгнѣйэм некън. Кечэсь гэттэг мен өзѣмэм, бѣйна:, „этѣп тѣйлэ" дейэнѣгэ кохтѣм-дэ. Согун йолгэ сѣп койдѣ бѣзэрдѣ, хѣч ыннэмэй йурэсьлэ, дѣдѣ, ыннэмэй кетѣвурдѣк учэвѣмѣз, бѣрэ-бѣрэ мен йэнэ сорадым, сѣлэр өзѣ кѣм бэлэсьлэр, буйтѣб нѣмэ кѣл(ѣв) йурѣпсѣлэр, дѣдѣм. Хэ. у-бу деп, бъттэсь-бъттэсьгэ эйттѣко, бѣзэр чѣйхэнагэ турэмѣз, эдлэ (р) мѣнэн бугдайдѣ койп, ше гэ келэсэн, дѣдѣ-дэ, у кэллѣ, бѣзэр кетѣвурдѣк Ендѣ өзѣм бѣлп койдѣм улэрдѣ бѣсмэчѣлѣгнѣ. Экэвнѣ ортэсьдэ бѣзэр учэв(ѣ)мѣс келэйэппѣз, бъттэсь лэгэннѣ, бъттэсь мѣлтѣгдѣ колѣгэ ушлэгэн, шүтѣп келэйэптѣ. Кѣгн, со: ннэйкен бѣрэ-бѣрэ элдѣндэгѣ, шу лэгэннѣ, ек(к)ѣ-уч кѣр эшѣп элльн-элльн хайдэп, кейн каттѣк кѣчэв хайдэп кеттѣ. У корѣммэй, йох воп кеткэннэйкѣн согун мен, у кайа кеттѣ, дѣдѣм. Кой, йуравур, ышн(б)омэсьн, дѣдѣ. Шу бѣр жэйгэ келувдѣк, бѣр йэнэгэ, шун(д)эй тэрмэшѣп йэнэгэ чыгайт(ѣ) кэн жэйгэ, шу, этѣнѣ охшэтѣп бѣр юмчѣ урдѣ-дэ, шэтѣттѣ этѣ, шун(д)эй кѣйнэ карасэм, шу, ыѣгэ бурдѣ-йу, бѣзэ(р)дѣ тѣйлэп өзѣйэм сѣл(л)ѣ кет(т) ѣ-дэ, ючѣп кеттѣ. Бѣзэр ше: гэ эрэ чолдэ кэлдѣк Бѣр сэккѣс кѣлэмѣгѣрлэр жол йүрүвдѣк, хэмрэйлэрѣм, ен (нѣ) нѣмэ кѣлэмѣз, бун(д)эй боллѣ, у-бу девдѣ, хэй, еннѣ кайтѣйѣк, шу бѣзэрдѣ бугдайдѣ эгэн жэйгэ дэвур бѣрайык канѣ, кан (ѣ) нѣмэ гѣб бѣр, дѣдѣм, Эстэ-эстэ йэнэгѣ жэйгэ дэвур еннѣ пѣйэдэ бѣрдѣк, бѣрсэк бѣйнагѣ, йолдэн, бѣзэрдэн кошѣлгэн хэмрэйѣмѣздѣ ешэгѣ бѣр ыдѣ, бѣзэддѣкѣ этѣдѣ экэв(ѣ)мѣздѣкѣйэм, унѣ ешэгнѣ йолдѣ устѣгэ хэлэчөгѣсьнѣ шун (д)эйгнэ токумѣгэ сугыптѣ-дэ, эйэгѣдэм бѣйлэп кетѣптѣ. Бѣзэрдѣ эдлэрэм йог, галлайэм йох, кетѣптѣ. Хѣч хѣсэбѣ йог еннѣ, ке: гэ бѣрэрѣмѣздѣ бѣлмаймѣз. Муннэн элльн сѣлэрдѣ мен коргэнѣмэм ѣмэс, ше:гэ йэттѣк кѣмыллэмэй, бу кан(д)эй боллѣ еннѣ деп. Е(р)тэмѣнэ(и) турдык карасэк, хѣ:элльмѣзгэ бѣр кышлаг бѣрэкэн, эстэ-эстэ бѣрдѣк шуна. Е(р)тэмѣнэ(и) ше:гэ бѣрып, эдэмлэрдѣ корѣп, шун(д)эй-шун(д)эй, хѣж бѣлмэдѣк, кѣмѣлѣгнѣ тэнѣмэдѣк Некън шо эгэн эдэмлэрдѣ

Йүс кышынъ ычыйа босайам мен тэныймэн, жудэ йахшылэп белгылэп койдым, ыш кылып көрсэм тэныйслэмэн, дыдым. Хэй, бьээ (р)дэн сорэп-сорэп, шун(д)эйчъ ке:гэ элль, ке:гэ койды, кым элль, кымды, деп, еннъ сьээр кетъвьрыңлар, бьээр буларды тэпэмъз, эдрьслэрьзды койып кетънлар, тошны кып, бьз нъма боганынъ кыйн хэбэр кылэмъз, дыдылар. Шүйтып өзэ галла тэ: чыл вэхты бугдайымъзды элдырьб өзымъз бьр өльмнэң кьвдык. Уларды шо кышлагыды эдэмларъ бьлайкэн, кыйн сэллэдларга хэбэр кылып, оша қалкамэнь устыга бэрьб бэсмэчълэрдэ йэсткэн жайыда сэллэдлар бэсьб эгэн. Бу учэвъ, шу, галла-палла тэвуп кетърьб берып турайкэн улэргэ, кыйн былдык.

Бэйнэгъ балыкчълэрдэ гъвъ мьнэн ту рь болып кэгэн.. Унъ элльга бу гъваэ эсэн. Эвалгы жылларъ быйагынь нъма кып, ыйагынь кэвлэб йүрайды, мен айтэмеңко, мунъ бьлмагэн кэсмъ кьмэгэн. Шу бэ нэ мьнэн бьр гектар йерды йонучкасынъ орыв элль. Кувлэшъп йегэн эвкэст тэлль болэды. Бьээрды уругыды, шу, бьр этэ, бьр енадэн өргип кеткэн, дыдыла. Бьз еннъ бе:гэ хэммасыдэн кэтэканъ. Йустэ болуп йургэнэрьныйам. кордык. эвэздэн гэл келэрмэн кышъ боса, эзи зоррэгъ боса, шуннайчыкын эдэм бу ыштъ бэжэрады. Эваллэн эхьр йэрмьмъз шэлы, йэрмьмъз лэлми богэн. Хэй, Сэмэртканнэн нэрь, бьр йэргэ чүшүп кетэды, дэйрэнъ ең йэмэн жайы. Менэм қойағаймаймэн, гыйна вэхты бэплэймэн.

Kitob tumani, Ayronchi qishlog'i

Бьээды кышлэх халкъ кыйэнь, бэлагалъ, хожэ уруғларьдэн. Бьээ еннъ шу уруғладэн ургып кэган-дэ. Қадым экэлы-укэлы мэлдр кышлар богэн дыйдылар, улэ түйэ сэвгэн, кой сэвгэн, айрэн қыган.

Бьз актыб боп келльк, ыгьрма сэккьзынчы йыл йер токатыш болль, ыгьрма токкьзынчы йылга кельп кэлхэзлэштык. Бьр селсэвэйт бойыча мен кэлхэз рэйьсы болльм. Бьр айдэн кейын сэгум бьзды селсэвэйтты рэйьсыкып койдыла, "еккьс йыл ышладым. Кышлэж-кышлэжкэ кэлхэс түзүлль. Отгыз "еккьынчы йыл галаба кэлхэз болль, "екки йыллэн кейын уштэ кышлэж - Эчэмэйль, Қайчыль, Айрэнчы бьр кэлхэз болль. Кейын йэнэ кэлхэзлэ быллэшты. Қыр бьрынчы йыл йэнэ бьзды рэйьс кылып сэйлэдыла. Оша йыль хэсыл йахшы бомэды. Рэ: "бэр эзи буйрук кып, ыш көрсэтимэсэ бекэр-дэ. Қыр бьрынчы йыл уруш боп қалль, ыгьллэды урушкэ йувэрэйнэппэз. Шүйтып қыр "еккьынчы йыллэга бэрьп кэлхэзымъзга куч кэм қалль. Айранум мьнэн өзымъс сув сүгэргэммэз, сызга, бу кышыга ошэгэн ыгьллэр дейга, бьзга уштэ т'ра тьр бэрьды, ышлэчълэр ыжылыгэн хэммэгьнэсь айэл. Оша вэхлэ хэм шэлы экэйдьк хэм пэхты. Онэккьынчы мэттэн лэйшэннэ

чүшәйдьк, әпрәл зйгә дәвур шәлһнъ екъб боләйдьк. Сәгун пәхтәнъ егәйдьк. Тьрә: тьлләрәмъз гә: йурәдъ, гә: йтәдъ, жәнвәр ков ексә беш-әлтъ гектәр егәйдъ, ыгьрмәтә-отгьстә зг селкә мьнән чыгьттъ егъб боләйдьк. Хәммә нессә пәхтәгә қарәтһәйдъ. Медьмъс қып сәвун, чәй, шәкәр, чьт тәхсәмләйдьк. Чьттъ қарасьнъ әләсәзмъ, сурпһнъ әләсәзмъ. Қайсъ керә : босә әләйдъ^с, ғаллайәм шунйәғ. Кәлхуччәләйәм йәхшъ ышләйдъ, хәммә тәң әзәннән ышкә чьғадъ, хәддъ йәғьдъкь бьрәнтә чьғмәй қәсә. Шүйтп хәр йһъ дәвләткә пәхтәнъ пьләнәдән әшһрп тәпшһрп турдък-тә. Бьр хьл қышьлә әрдән әллъ, ʸоттуз беш- ʸоттуз әлтъ әрәвә пәхтәнъ өзъ кәшъккә сәлп, бьр қышь тәрәзйә тәртп берп келәйдъ, поләшолә дегән гәб бомайды.

Шәкәр ләвләвһнйәм көв егдък. Бьр кун кәлхуччәләддъ хәммәсәнъ бьр от бәскән әңнәр борьдъ, ләвләв егьлгән, шунңә әп чьхтм, ьдәрәгәйәм хьч кьм қәмәдъ, хәммә балә-чәқаләр мьнән чьғдъ. Бьттә ынвәрсәлмъз бә. Бьр вәштән чүштм-дә хәммәгә сәнәб беддъм, бьр хәтән тьйдъ, озьмәм әллъм. Йәгәнәдән чькканһнъ әп кетһйлә дедъм, чүччъ шәкәр ләвләв-дә, хәммә терп-терп әп кетәйәптъ. Қарасәм рәйәннъ вәкьлләрйәм бә: рь келәйәптъ-дә. Бьр упәлнәмәчъ бәрьдъ бьр вәх ләп ьтп әллъмъзгә кеп қәгәй. Шу турушкә, хәшәр қыпсән-дә, дедъ. Кейһн рәйкум бәвә кеп қәллъ, коддъ, кечкурун, бойргә чәкьдде.

Кечкәчә қәммәсәнъ чәвп тәйләдък, қәмә:дъ еннъ. Рәйкумбәвә ләвләвһнъ пәйдәсъ кәттә деп гәпһрп-гәпһрп кеп, кейин бьзәддъ мөхтәб бәцкә рәйһсләрдъ қьзәртһрдъ. Еннъ бьзә әпһнһккә отп қәллък. Бьр сувзрп, сувзргәннәң кейн тәйъ бошәйдъ, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдък, шүйтп хәммә жәйдъ, ләвләв бәсәп кеттъ. Тьрәмәгә кәлп хәсәлль тәхсәмләйдьк, чьт кесә кәлхәзгә дәррәв хәсәвләп чьғамъз, қанъ неччъ метьддән тьйә:дъ, сәгун хәвәр қьләмъз, әбәзәннъ шунъ тскшһрп қорәмъз, хәркьм ме : нәтгә йәрәшә әппъ-йә : мь деп. Ғәлләнъ қәл мьнән орьп, хом мьнән йәнчәйдък, ьнтъзәм шундәй қаттъ едъкь, йәнчәң сәв(у)рһң, тәййәлләң, некһн хйәнәт қьмәң, дьйдъм.

Ошә вәғләр кәлхуччәләрдә мәләм кувьдъ шунчә мәл кәлхәздъ йерһнъ бәсмәгьчәйдъ. Кәлхәздъ нәһнъ йесәң хәләлләв йе, дейдъг-дә, әдәмләгә, сьз пьрәнтъ арқасәнъ мә: кәмләсә: ньз, пьрәнткә йәддәм бергәнһңш шу болә : дъ, дьйдък.

Бьр жәйгә шәлъ екувдък, әдәмһ кәмлөгьдән, қәғәрп чьғп, кейһн от бәсәп кеттъ, шундәй бәсәйәм бьр розгәртә бьр туннәчә шәлъ тьйдъ.

Бър кун рэйкумбэвэ чакърп, сенна эт-хокэз йетымэйдьма? деп сорэгдъ.

Бър кун ыстмэ зоралэйвэддъ, бэдэнтмэ варэжэ кърывэддъ, хьппэ дэвушым пьттъ, "ентькэб-ентькэб" нэпэс эламэн, айэлъм бър мэмэ чакыргэнэкан у колънъ шүтп тэмэгымэ эп кельвэддъ. Е, кой, кой, дедъм. Сув ыччэм отмэйдъ. Согун карэсэм бадърлэп уч кышъ окыйвэддъ, айэлъмнъ чакърыв айттым, бър кышъгэ буйур, шэ рдэн тэвэ ма, гузэддэн тэвэ ма бър в'рэч тэпсэдэ йувэрсэ, дедъм. Карэсэм эвхэл шо. Согун шэ: рдэн в'рэч кев эп кеттъ менъ, ендъ йстыппэн, бэ рьсэ ытэчэ гэлэшэйэптъ, кулэгымэ кърэдъ, чүшмэймэн улэддъ гэвэгэ, хыштымэнь бълмэймэн, некън нэпэс гытэккына рэшэм боллъ, бэргэннэч кейн. Шүтип эпэрэстэ кып түзэлп кеттъм. Еннъ эдэмлэгэ белбувардэн йугэрьдэн йэрэ чъхсэ, меңа йувэрсын, дедъм. Бър кышънъ сэнъдэн бър сом дегэн йэмэн йэрэ чъгыптъ, бэхшынэ, пълчынэ йугурэвэрэсэмма, бэр чолэг вьрэчкэ, деп кэгэз йэзъ бердъм. Тагъ быттэсынъ карэсэм уштэсэ окув йэ птъ, тэмэхтэ бър тэмэнынъ кысэв эгэн, хыллэ нэпэс эладъ. ХЭЗЪР вьрэчкэ бэр, деп жонэтыв йувардъм.

Калхэзгэ йеттэ йуз гектар эвэ йер бэр ыдъ, сув йетымэйдъ, кум бэтыш пайтэ ту : рь эллыгэ бэддъм. Вэтхузгэ ышлэгэн устэ кышъ бон кетэ : ма, меңа сув берэсэмма, йохмэ? дедъм. Сув учун уруш-согышэм боп турэт(ы)тэ, еннъ. Бу гэвэңцъ кой, улум, дедъ.

Нъкэ тойдэ эрзэ-хэвэсэ бэр ку: нэ кышълэр токкэс тэвэж кылэдълэр, йыгът бергэн нессэдэн токкэс хэл тэвэм кылэдъ - энэр, хэлэв, нэн, шэшлык..., хэмма кассыгэ сэлъв эладъ. Той кунъ бър кас йэзъп қойалла, шу каскэ кым канча тэйлэсэ тэйлэйдъ, пуллъ кыйэв тэмэңнэ тэпшыралла. Шу кунъ хэмсайэ хэвэлыгэ кыз дутэнэлэръ мьнэн оттырадъ, кыздъ вэкылынъ сорэб бэралла (р). Кэмпырлэр лөлэлэддъ гүп-гүп урып, тезрэ: гэпэр деб мэжмур кыгэннэй кылалла. Шунъ учун вэкыл сорэп кегэллэ кэмпыллэгэ пул берэдъ. Еннъ кэс кымнэ вэкылынъ бергэм босэ шунъ гэвэ гэп, кэрэтайэм болэдъ. Ыгът тэмэч айэллэръ ыгъттэ кыптыдэн, тонъдэн ы:нэ откэрп турэдъ, кейн ыгът ектэ жорэсэ мьнэн чымълыкка кърп учэвэйэм сэлэм сэлэдъ. Кэмпыллэ, ков йэшэсын! мьң йэшэсын! кып қлэллэ(р). Еккэ жорэнь кыйэвэшлэтар дейдыла. Улэгэ этэп қалпэк', кас, тэвэм тэттп эллыгэ қойалла, бэркэшгэ пул тэйлэп, улэ элып кетэллэ. Пуллъ кыздъ енесыгэ бералла (р). Кельннэйэм кыйэвэдъ эллыгэ кыйыръп қойалла(р), ойгэ эдэм толэ болэдъ. Кейн кельн-кыйэвэдъ хешлэръ чымълыкка қарэп сэчэлэ сэчэдъ.

Еттэмнэн қайннэсэ кыйэвэдъ қышъгэ чынтэвэж, чыйнъй-пыйэлэ, бэркэш кетърп қойэдъ. Кыйэв унъ элып кетэдъ. Нэмэзэ эсыргэ бэрп

кыз этка мьнгп кыйздыкыйа жонейды. Йоллага бакам туталла
дламла, кызды мьндьрб баргч йа экэсь, йа укэсь улага пул
берэды. Кыз эт мьнан элэвды гьдлдан айланэды, кызды ьгьт
көтэрьв элэды. Кейин бгтчэрьт, жоййегарьт кьс коддысь болэды. Кьс
коддыга кызды этэ-енэсь коргань кельп, хэпэвэн, эттуйжк эп
кебберэды.

O'zbek tilining Koson shevasi

Быр бэрэкан быр уьгекен қадьм замонде быр кьшть болган экан. У
кьштьнь уштэ огль бэрэкан. Кунлардан быр кун у кьшть эгьр кэсел болыб
қалыпты, кэтэ огльнь чэақыгьн shyннай депты: огльм, мень йашашдан
корэ ольмьм йақын қалы. Эгэр мэн олсам, горьмьм уч кун
райляйсэмь?, депты. Огль йоқ райлемайман депты. Shyннай кейьн у
ортанчть огльнь чэақыгьтыпты. Lekьн ортанчть огль һам этэсьмь горь
ych кун райleshкэ рэзь болмапты. У кьшть қаттық хара бопты ма кенја
огльнь чэақыпты. Огльм, мәбэдэ мэн ольб қалсам, горьмьм уч кун
райляйсэмь? депты. Kenja og'ly ych кун емас йус кун дьсэйтм
райleshкэ тайэрлыгьнь аутыпты. Эраден быр нэччть кун откэппан кейьн у
кьшть олыпты. Этэсьдан қалган мерэсьмь уч og'ly болыб эптыла. Lekьн
ьккьтэ кэтэ og'ly мәшшэт, ойьн – кылгыга берылыб кетыпты. Tez kynda yla
ozlerьга қарэшлы боган мәросмь ьчтыб тэмэм қыптыла. Yladэ һыч нерсэ
қэмапты. Ylanь һар кымь бьрга мәшшет қылайткан дьслерьһэм тайлар
кетыпты. Shyннан кейьн yla ykalэгьнь элдэга келэр pyl corэбтыла. Kenja
og'ly экалэгьнь герьнь қайтарамай ylage pyl берэогьтыпты. Lekьн yla tez
kynda by pylдыһэм ьчтыб тэмэм қыпты. ма йана ykalэгьнь элдэге
кепты. Kenja og'ly этэсь олганнан кейьн бьргьнчть кымь gorgэ бэрыпты. Бьр
chetкэ отьвэлыб горьмь райлай бэшлепты. Бьр пэйт асмэппан быр қара эт
tyshьтыпты вэ горьмь уч мериэ айланэр кетейаткэнда кенја og'ly этты
yshлэвэпты. Shyнда эт shyннай депты: Мэн элейнь этйдым, этай олганнан
кейьн унь горьна эйьэстэ қылышга чышыгамьдым. Эгер керэй бор
қэсэм, мана бы йэпнь tyталэсан, дьр йэчлэдан йулыр берэпты-да, асмэнга
котарыпты. Ъккьнчть кымь бьр зэпгар эт келэр gordь уч мәттэ ейналыб
кетейаткэнда og'ly уньһэм yshлэвэпты. У этам йэчлэдан йулыр берэр
kozden гэйэр бопты. Ychьнчть кымь бьр сэмэн эт келыпты. Уйьм gordь
ych мәттэ ейналэр йенды кетейаткэнда og'ly yshлэвэпты. У этам йэчлэдан
ych эла йулыб берэр kozдан йоқлыпты. Kenja ylyга келэр by эьрдь
экалэрга айтмапты. Экалэрь ьчтыр кенја og'lyдыһэм бэр - йог'ьмь kokкэ
эвырыптыла Shyнан кейьн yla boshqa йьрткэ бэш элэр кетыптыла вэ
быр кьштэга chopоньккэ ьшга кьрыптыла. Kynладан быр кун экалэрь
kenja og'lyнь қойлань элдэда қалдырэр озларь shəһарга чышыр кетыпты.
Yla shəһарга бэгыр shyндай хабарды эштыптыла: эгэр кьмдэкьм эт

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Ләтпә

Eshak, ekaz, tyto azralashapty: eshak der-ermash: dostlar, men shy
dynlag'a kap byr nase kermashyn armanda ketlappan. ylar sorapty: нм:м
kermashyn depty. Eshak etapty: shy voxachay byr ussq nang'ynany
qalmaqqa batyryp yllamady. ekaz etapty: sermy armanyn armammy?

Мепън(мен) арманъмънъ eshtы, men shy vaххасhtый йахshы ыssыqqana shalg'arnshora ишамъй кетуарра(н). Түйә етәдъ : екөнънтънәт арманън c:sh пә:sagә тутмъйдъ. Мепън арманъмънъ eshtыннәт: Мепън(мен) арманъм shy vaххасhtый уахshы ыssыqqana sandalg'a tәrt айag'ынтъ sa::p oіramastыn кетъйарра(н)

Ertәk

bar әкә, йог' әкә, беръ bәkәvyl әкә, түлкъ йасавyl әкә чымчық чақымчы әкә. Bir qarg'a bәlә bыr qozь bar әкә, йүгүр-йүгүр екөнъ dostь bортъ. qarg'a qozьchaqqa qarap: «Dostь. dostь depty, қуйгүг'ындын bыr choqыt-чы» depty. Qozь «tymshыg'ың haram. баръ дайрадын йувур кә» depty. Qarg'a дайrag'a баръты.

«Дайра, дайра, берън(бен?) суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty. Дайра етърты: «суv berәdog'on ыдъshыт йоq, күlaldын баръ көзә әккә» depty. Qarg'a күlalг'a баръты: «Күlalчы әкә, берън көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty. Күlal: «Таййар көзәт йоq, sag'чыг'a баръ sag' әккә» depty. qarg'a sag'чыг'a баръты. «Sag'чы әкә, берън sag' апарай күlal, қысын көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty. Sag'чы кийык shax(мыgyz) әккә, depty. Qarg'a кийыкчыгә баръты.» Кийыкчы әкә, берън shax, алы й sag' апарай күlal, қысын көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty. Кийыкчы етърты:» Кийыklar сүйт ыshmәsә, shax bemъйдъ, сүйтчыдын баръ сүйт әккә» depty.Сүйтчы: «Сыгъrlar ръчән йemәsә сүйт bemъйдъ» depty. Qarg'a ръчәнчыгә баръты:» Ръчәнчы әкә, берън ръчән, йесън сыгъ, besън сүйт, ыssън кийык, besън shax, алы й sag' апарай күlal, қысын көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty. Ръчәнчы етърты:»Oraq йоq, oraq әккә, onьppetәтә» depty. Qarg'a oraqчыг'a баръты:» Oraqчы әкә, берън oraq, алы ръчән, йесън сыгъ, besън сүйт, ыssън кийык, besън shax, алы й sag', апарай күlal, қысын көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty.»Таййар oraq йоq, көмърчыдын баръ көмър әккә» depty. Qarg'a көмърчыгә баръты:» Көмърчы әкә, берън көмър, апарай ysta.қысын oraq, алы ръчән, йесън сыгъ, besън сүйт,ыssън кийык, besън shax, алы й sag', апарай күlal, қысын көзә, алы й суv, йувый tymshыq, qozьchaq choqыр, болый semъз» depty.» Көмърчы bыr халта көмър bepty. Көмърн ычыда bыr dana choq bar әкә, көмърт qarg'a arqalar барарqan әкә, halыг'ы choqын көмър ot ap кетър, qarg'a күйнъ ольр qартъ.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

A. O'zbek shevalarini o'rganadi.

B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.

- C. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- ✓ D. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarini o'rganadi.
- E. O'zbek lahjalarini o'rganadi.
- 2. Lingvistik - geografiya nima?**
 - A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
 - B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
 - ✓ C. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
 - D. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
 - E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o'rganadi.
- 3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?**
 - A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
 - B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
 - C. Harflarning o'qilishini ta'minlash.
 - D. Harf va tovush munosabatini belgilash.
 - ✓ E. Qayta yozish.
- 4. o, e unilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.**
 - A. Old qator, yuqori - tor.
 - B. Old qator, lablangan.
 - C. Old qator, quyi - keng.
 - D. Old qator, lablanmagan.
 - E. Old qator, o'rta - keng.
- 5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?**
 - ✓ A. Y.D.Polivanov.
 - B. V.V.Reshetov.
 - C. A.K.Borovkov.
 - D. K.K.Yudaxin.
 - E G'.O.Yunusov.
- 6. Labial singarmonizmining tavsifi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?**
 - A. So'zdagi unilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
 - ✓ B. So'zda lablangan unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
 - C. So'zdagi old qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.
 - D. So'zdagi orqa qator lablangan unilarning uyg'unlashuvi.
 - E. So'zdagi lablangan unilarning uyg'unlashuvi.
- 7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.**
 - A. Terak, teragʻ
 - B. oraq, oragʻ
 - C. toppa, doppa

D. ketdъ, kettъ

E. yog'mъr, yamg'ъr

8. Qaysi dialektlarda o'rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affiksleri orasida "n" undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

C. Xorazm, Forish.

D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so'zlariga qo'shib hurmat ma'nosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat fe'llarga.

C. Ham otlarga, ham fe'llarga.

D. Ham otlarga, ham sifat'larga.

E. Ham sifat'larga, ham fe'llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

A. e va ъ

B. a va ъ

C. a va e.

D. ъ va e.

E. e va ъ

11. Sheva deb:

✓ A. O'zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. O'zbek tilining o'ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

C. O'zbek tilining o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo'lgan qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O'zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O'zbek adabiy tiliga berilgan to'liq ta'rifni aniqlang:

A. O'zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O'zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo'lib, so'z san'atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

C. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.

✓ D. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me'yoriylashgan tildir.

E. O'zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so'z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta'rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

✓B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to'g'ri talaffuzini ta'minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To'g'ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig'indisidir.

E. To'g'ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, o unililariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unililardir.

B. Orqa qator unililardir.

C. Yuqori - tor unililardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unililardir.

E. O'zlashgan unililardir.

15. Qarlus-chigil uyg'ur, qipchoq; o'g'uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo'g'indagi unlining oldingi bo'g'indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O'zakdagi unlining affiksda unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksda unlining o'zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksda old qator unlining o'zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o'z xarakteriga o'xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilyatsiya.

B. Dissimilyatsiya.

C. Singarmonizm.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg', -ly: affiksleri qaysi shevada ko'plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Mang'ilon shevasida.
- C. O'sh shevasida.
- D. Qorako'l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bəvəmmən
- B. bərlətmə(n).
- C. bərammən.
- D. bərlətm.
- E. bəryttmən.

20. -səmrəz affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.

C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.

D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y.y. asllari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.

C. Yuqori - tor, lablangan.

D. Old qator, yuqori - tor.

E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'g'inlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. а - э

B. э - е

C. и - ъ

D. о - ө

E. ы - ъ

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

A. Toshkent va Farg'onada.

B. Qorako'l va Xorazmda.

C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.

D. Namangan va Andijonda.

E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. - йәp, - маq

B. - маq, - мәk

C. - мәk, - sh

D. - v, - маq

E. - мәk, - ʻsh

29. Qaratqich kelishigining -нн , -ым , -ур -үн affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Toshkent shevasida.
- C. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.
- D. Singormonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. -maq
- B. -v
- C. -mak
- D. -sh
- E. -ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- C. O'g'uz, qipchoq, qarluiq.
- D. O'g'uz, nayman, qarluiq.
- E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

33. o, o unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.
- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'rta - keng, old qator.
- D. O'rta - keng, lablangan.
- E. O'rta - keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.

D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.

E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizمنىng to'g'ri javobini belgilang.

A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda unilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unilar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

C. So'zdagi biror bo'g'ining tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

D. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

C. Toshkent, Qarshi.

D. Toshkent, Forish.

E. Toshkent, Namangan.

38. - дхан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

C. Xorazm dialektida.

D. Qurama shevalarida.

E. Andijon dialektida.

39. - дхэк, - дхэк affixlari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

C. O'g'uz, qipchoq lahjalarida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluq.

- B. Qipchoq.
- C. O'g'uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O'rta o'zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do'rmon.
- E. Jaloyir.

42. O'zbek adabiy tilning tayanch dialektlari ko'rsatilgan qatorni

belgilang:

- A. Toshkent, Farg'ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg'ona, Namangan.

43. u, y unililari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

- A. M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, G'..Abdurahmonov.
- B. Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, S.Ibrohimov.
- C. S.Ibrohimov, F.Abdullaev, A.Hojiev.
- D. F.Abdullaev, V.V.Reshetov, H'.Abdurahmonov.
- E. Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliev, Sh.Rahmatullaev.

45. Birlamchi cho'ziq unililarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
- C. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unlining saqlanib qolishi

natijasidir.

- D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo'lgan.
- E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. Sta, Toshkent va Farg'onada.
- B. Sta, Jizzax va Samarqand.

- C. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.
 D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
 E. 4ta, Jizzax va Andijonda.
- 47. -lar/lar ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?**
 A. Toshkent shevasida.
 B. Buxoro o'zbek shevalarida.
 C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.
 D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
 E. Assimilyatiya qonunini saqlagan shevalarda.
- 48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?**
 A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
 B. Farg'ona dialekti shevalarida.
 C. Surxondaryo dialektida.
 D. Jizzax dialektida.
 E. Toshkent dialektida.
- 49. Qaysi qatorda egalik affixlari variantlari qo'llangan?**
 A. -im, -s
 B. -im, -di
 C. -im -siz
 D. -i, -k
 E. -im, -di
- 50. u (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.**
 A. Til oldi, portlovchi.
 B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
 C. Til oldi, sirg'aluvchi.
 D. Til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi.
 E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.
- 51. Buzovz fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?**
 A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.
 B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
 C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.
 D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko'plik shakli.
 E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.
- 52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?**
 A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.
 B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.
 C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

C. Matnlarni qayta yozib chiqish.

D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. 7-8 ta.

B. 6-13 ta.

C. 5-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. -lar/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. O'g'uz lahjasida.

C. Qipchoq lahjasida.

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

C. Turkiston.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

A. Məmləkət-məlməkət

B. Doppъ-toppъ

C. Dəptər-dəptərrъ

D. O'g'ʻʻl-o'g'ʻʻʻ

E. Dynйә-dyйnә

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Samarqand.

B. Qipchoq.

C. Xorazm.

D. Buxoro.

E. Marg'ilon.

- 59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.**
 A. Toshkent.
 B. O'g'uz.
 C. Nayman.
 D. Jaloyir.
 E. Baxmal.
- 60. Fonematik transkripsiya nima ?**
 A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
 B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
 C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
 D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.
 E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.
- 61. Ulilarning uchlamchi cho'zislgi qaysi dialektida yorqinros ko'rinadi?**
 A. Namangan shahar dialektida.
 B. Namangan atrof shevalarida.
 C. O'sh dialektida.
 D. Andijon dialektida.
 E. Farg'ona dialektida.
- 62. Tasdiq ifodalovchi "hava" so'zi qaysi shevalarda uchraydi?**
 A. Sariosiyo shevasida.
 B. Xorazm shevalarida.
 C. Qarshi shevasida.
 D. Forish shevasida.
 E. Iqon shevasida.
- 63. Oorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?**
 A. o'g'uz
 B. Qipchoq
 C. O'g'uz, qipchoq
 D. Shimoliy o'zbek
 E. Qarluq, o'g'uz.
- 64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:**
 A. Iqon shevasida
 B. Qorabuloq shevasida
 C. Xorazm shevalarida
 D. Forish shevasida
 E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. V.V.Reshetov
- B. K.K.Yudaxin
- C. G'.O.Yunusov
- D. A.K.Borovkov
- E. Y.D.Polivanov

66. "əŋmɒŋlə" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "ñ" o'rni "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. O'g'uz, qipchoq
- C. O'g'uz
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. Y.D.Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy
- B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq
- C. Qipchoq, chig'atoy
- D. Chig'atoy, o'g'uz
- E. Qipchoq, o'g'uz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning cho'ziq talaffuzi
- B. So'z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo'lgan unli va undoshlarning ortirilishi
- C. So'z boshida unlilarning ikkilanishi.
- D. So'z boshida unlidan oldin undoshlarning ortirilish.
- E. So'z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ə, ʏ
- B. a, y
- C. y, ɨ
- D. o, y
- E. a, ɤ.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ə
- B. o, ɵ
- C. y, ɨ
- D. o, y
- E. a, ʌ

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. - dʰk, - dʰq
- B. - asan, - adʰaq
- C. - ɛp, - vɛt
- D. - gʌnmʌn, - ʌbmʌn
- E. - alʌ, - ɛsʌ

73. Xorazm shevasida buyruq-istak maylining 1 shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barʌʔʌq
- B. bʌrʌʔʌly
- C. baralʌ
- D. bʌrʌʔʌʔk
- E. bʌrʌʔʌn

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. ʔer- dʰer
- B. dedʰ - dʌdʰ
- C. teptʰ - dʌbtʰ
- D. kel- gʌl
- E. bor- ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. ɨ
- D. sh
- E. l

"O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI" FANIDAN O'QUV AMALIYOTI DASTURI

"O'zbek dialektologiyasi" kursi bo'yicha standart talablarga ko'ra sheva ateriallarini to'plashni ko'zlagan o'quv amaliyoti o'tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili bilan jonli mulohotga kirishib, undan shu shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o'zbek shevalari to'g'risidagi bilimni

mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo'yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og'zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg'ab olishga ko'proq ahamiyat berishi lozim bo'ladi. O'quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo'ladi.

O'quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o'sha joyning sheva vakillaridan material to'plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o'rganish imkoniyati bo'ladi. Bu amaliyot natijalariga ko'ra talaba hisobot yozadi va u o'rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejası asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o'z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo'yicha material to'plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o'rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O'quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo'lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishliche o'zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot.

2. Sheva vakillarining kasb-kori.

3. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.

4. Shevada a, o unililarining qo'llanilishi.

5. Shevada kontrast juft unililarining qayd qilinishi.

6. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.

7. Birlamchi cho'ziq unililar saqlangan so'zlarga beshta misol keltiring.

8. Ikkilamchi cho'ziq unililar yuz beradigan so'zlarga ham beshta misol yozing.

9. Diftong unililar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

10. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

11. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

12. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, doppr̥ – to'ppr̥).

13. H undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeini saqlab qoladi? Misollar keltiring.

14. H undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning adabiy tildagi o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.

15. Adabiy tildagi F undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.

16. B undoshi v va p ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.

17. L undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.

18. Umlaut hodisasiga (ɔt - ətə) misol keltiring.

19. Sheva " ĭ "lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? So'z boshida "ĭ" yoki "дж" qatnashgan o'nta misol yozing.

20. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda* "borda", beshta misol yozing, keltiring va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

21. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon* – *həv̞vɔn*, *uzum* – *ĭʏzym* v.b.

22. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga tushushiga misol keltiring.

23. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-ayollarga;

-erkaklarga.

24. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

-singillarga;

-ukalarga.

25. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:

-onasini;

-otasini;

-onaning ukasi va akasini;

-otaning ukasi va akasini;

-onaning opasi va singlisini;

-otaning opasi va singlisini;

-onaning otasi va onasini;

-otaning otasi va onasini;

-opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;

-aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.

26. Opasining erini nima deb chaqiradi?

27. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

28. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqqradi?
29. Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
30. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
31. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
32. Ovqat nomlari.
33. Kunda bezovta qiladigan hashoratlarning nomi.
34. Gazandalarning nomi.
35. Qushlar, parrandalar va ular mahsuloti.
36. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
37. Sabzavot nomlari.
38. Poliz mahsulotlari nomi.
39. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.
40. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.
41. Erkalash - kichraytirish affikslari.
42. Kelishik qo'shimchalari:
- qaratqich:
 - tushum:
 - jo'nalish:
 - o'rin-payt:
 - chiqish:
- Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.
43. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).
44. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).
45. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).
46. Fe'llarning funksional shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing:
- ravishdosh;
 - sifatdosh;
 - harakat nomi.
47. Adabiy tilda uchramaydigan va adabiy tildan kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'z yasovchi affikslarni keltiring.
48. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

49. Bu savolnoma- dasturga xalq og'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1- 48 savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 49-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 4 baldir.

"O'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ishlar uchun
adabiyotlar²

Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского
АКД.Т.,1957.

Абдуллаев Ф. А. Чўзиқ унлилар табиати тўғрисидаги //
ЎТАМ. 3. Т.,1959.

Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Т.,1960.

Абдуллаев Ф. А. Фонетика Хорезмских говоров. Т., 1962.

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Т., Фан, 1978.

Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоров
Северо-Западного Афганистана. АКД.Т.,1982.

Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД.Т.,1960.

Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар //
Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан, 1966.

Алиев А. Наманган гуруҳ шевалари // ЎТА. 5-сон.Т., 1969.

Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка.
АДД. Т.,1975.

Алиев А.Ю., Назаров К.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий
шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма.
Т., 1976.

Алиев А.Ю., Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т.
1974.

Алмаматов Т. Вспомогательные глаголы в узбекских
народных говорах. АКД.Т.,1978.

Алмуродов Х. Морфология узбекских говоров Низовья
Сурхандарьи (имя и глагол). АКД.Т.,1982.

Атамирзаева С. Звуковой состав наманганского говора
узбекского языка. АКД. Л., 1963.

Афзалов Ш.Паркентский говор узбекского языка.
АКД.Т.,1953.

Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности
кипчакских говоров Хорезма. АКД.Т.,1966

Бегалиев.М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси
лексикаси.Т., Iqtisod-Moliya, 2007.

² Adabiyotlar va ularning manbalarini talab ko'ra yozildi.

Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН. 5. Т., 1953.

Бўронов М. Қорапалпоғистондаги ўзбек шеваларининг лексикасидан.//Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари.Т,1972.

Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакий. АКД.Т.,1972.

Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД.С,1963.

Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Гулямов Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М, 1954.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Гулямов Я.Г. Грамматика Ташкентского говора. Т, 1968.

Джураев Б. Дж. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД. М, 1959.

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Т, 1964.

Джураев А. Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи и в ареальном освещении. АКД. М,1986

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси.Т, Фан, 1966.160-292-бетлар

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. М,1991. 38 с.

Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узб. языка (на материале андижанской группа говоров). АКД.Т, 1971. 23 с.

Джураева Х.Фонетика-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этнические название «турк - калтатий» АКД.Т.,1975.

Данияров Х. Бахмальский говор узбекского языка.АКД.М,1955.

Данияров Х. Восточно-кыпчакские говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. Т, 1977.

Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АКД.Т,1961,

Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик тузилиши. Т, Фан. 1976.

Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари.Т,1963.

Зуфаров С. Сайрамский говор узбекского языка. АКД.Т,1966.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи, Т.. 2000.

Ибрагимов Ю. Морфология Ходжейлийско-Кунградских говоров узбекского языка. АКД.Т,1974.

Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари кишлок ҳўжалиги лексикасининг линггеографик тадқиқи, НДА, 2009

Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хўнар лексикаси. Кулоллик, тандирчилик ва шўвоғчиликка оид. АДД.Т.,1956.

Иброҳимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). Т.,1961.

Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Т, 1967.

Ишаев А. Фонетические особенности Мангытского говора узбекского языка. АКД. Т, 1962.

Ишаев А. Мангит шеvasи фонетикасидан материаллар //Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. IV. Т, 1962.

Ишаев Аҳмад. Шевалар лўғатига киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон.37-42-бетлар.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси.Т.,Фан, 1990.

Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан,1986.

Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка. АКД.Т, 1968.

Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка. АДД.Т,1978.

Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Шерабадского района (фонетика и морфология). АКД. Т,1961.

Маматов А. Андижанский говор узбекского АКД.Т,1967.

Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД.Т,1965,

Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т, Фан, 1969.

Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадаринской области). АКД. 1971.

Мирсагатов Т.Киркский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА.Т,2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. Т.,Фан, 2005.

Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозогистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан, 1983.

Мухамеджанов К. Туркестанский говор узбекского языка. АКД.Т,1970.

Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. АДД. Т.,1988.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. НДА, 1998.

Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1963.

Назаров К. Шимолий Ўзбек шевалари ҳақида // Ўзбек филологияси масалалари. Т, 1970.

Назаров К, Ғуломов Ё. Ўзбек диалектологияси. Т, Университет, 1993.

Носиров Ш. Ём шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари // Тилшунослик масалалари.Т,1960.

Носиров Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир хусусиятлари // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966

Носиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД.Т,1965.

Поливанов Е. Д. Звуковой состав ташкентского диалекта. Т., 1922.

Поливанов Е.Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып.1. Т, 1925.

Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т, 1933.

Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор узбекского языка. Известия АН СССР. I. М, 1933.

Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД.Самарқанд, 1959.

Ражабов Н. Ўзбек тилида феъл шаклларининг алмашилиб қўлланилиши. Т, 1991.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги.Т,Ўқитувчи,1996.

Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД.Т,1974.

Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шеваларининг таснифи масаласи // ЎТА.Т,1985.

Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати.Денов,1993.

Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. Вопросы языкознания. I, М, 1955.

Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система.АДД.Академия наук УзССР. Т,1952.

Решетов В.В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т,1940.

Решетов В. В. Ўзбек шевалярининг классификацияси // УТА. Т, 1966.

Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Т, Ўқитувчи, 1978.

Сандова М. Наманган шеваляридаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. АКД. Т,1995.

Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД.Т,1968.

Тулаков С. Наманган шаҳар шеваси лексикасидан материаллар // Ўзбек шеваляри лексикаси.Т,Фан, 1966.

Тошкент область ўзбек шеваляри.Т. 1976.

Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД.Т,1965.

Туракулов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД.Т,1971

Тургунов А. Фонетическая структура баликчинской группы говоров узбекского языка. АКД.Т.,1969.

Тургунов Т. Западноферганские говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.

Турапова М. Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах (по материалам карлукско-уйгурской группы говоров) АКД.Т, 1972.

Туропова М. Ўзбек шеваляри синтаксиси. Т, Фан, 1984.

Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойлиқлар булоғи. Т, Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т, 2004.

Ҳасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-барлас. АКД.Т,1980.

Ҳамраев Х. Основные фонетические особенности кашкадарьинских говоров узбекского языка. АКД.Т,1973.

Хусаинова З. Ономастическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке (на материале). АКД.Т,1984.

Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Шарипов Х. Узбекские говоры южной Киргизии. АКД.Т,1967.

Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Т, 1966.

Шералиев Э. Лексика узбекских говоров северо-восточного Таджикистана. АКД. Т, 1974.

Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка. АКД. Т, 1960.

Шерматов А. Қуйи Қашқадарё Ўзбек шевалари. Т, 1972.

Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар. Т, 1975.

Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (на материале узбекских диалектов Нижней Кашкадарьи. АДД. Т, 1978.

Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари. Т, Фан, 1978.

Шерматов А. Лингвистик география нима? Т, Фан, 1980.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т, 1962.

Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 3. Т, 1969.

Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Т, Фан, 1983.

Шоиноятова М. Падежи в узбекских говорах. АКД. Т, 1973.

Усмонов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АКД. Т, 1967.

Фарманов И. Ошский говор узбекского языка. АКД. Т, 1960

Эгамов В. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шевалари. Самарқанд. 1970.

Юлдашев Т. Узбекские говоры южного Таджикистана. АКД. Т, 1968.

Юлдашев А. Морфологические особенности манкентского говора узбекского языка. АКД. Т, 1981.

Ўзбек шевалари морфологияси. Т, 1984.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1966.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1991.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. Т, 1957.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. Т, 1960.

Ўринбоев Б, Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шеvasининг грамматик хусусиятлари. Т, Фан, 1985.

Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир таъриба. Т, 1936.

Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеvasи // ЎДМ. I. Т, 1957.

H. Qodiriy nomli TDPI
O'zbek filologiyasi fakulteti
I-bosqich 104-guruh talabasi
Xajarova Ma'mura.
Kut.

118 - buyurtma. 500 nusxa. Hajmi 5 b.t.
2011 yil 18 aprelda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.

